

Mladen Ančić, *Putanja klatna - Ugarsko-hrvatsko kraljevstvo i Bosna u XIV st.*, Zadar-Mostar 1997., 308 str. s tablama.

Iako nam se naslov knjige na prvi trenutak može učiniti donekle nerazumljivim, "putanja klatna" termin je koji vrlo vjerno ocrtava tijek zbivanja koji su se tokom XIV st. odvijali između dva susjedna politička organizma: ugarsko-hrvatskog kraljevstva s jedne, te bosanskog banata s druge strane.

Klatno, njišući se čas na jednu, čas na drugu stranu, donosilo je i odnosilo prevagu nekoj od strana, sve do svog novog zamaha koji bi uspostavljao nove odnose snaga.

Bosanski banat, smješten na razmeđu svjetova, na osjetljivom geopolitičkom prostoru, stisnut između katoličkog ugarsko-hrvatskog i pravoslavnog bizantskog, i kasnije, srpskog kraljevstva tj. carstva, bio je osuđen da postane mjesto ukrštavanja različitih državnih interesa. Kraljevstva i carstva radala su se i umirala, društveni se sustavi mijenjali, vrijeme prolazilo, no osjetljivost i važnost bosanskog prostora, ostajala je kao trajni usud uvijek ista.

Zbog te geopolitičke važnosti Bosne, historiografije mnogih zemalja, koje su nalazile interesa na ovom području, bile su, i nažalost počesto ostajale, opterećene dnevno-političkim i ideološkim smjernicama, što je i sam autor ispravno prikazao u uvodu knjige.

Mađari su svoje pretenzije na Bosnu, koje su osobito došle do izražaja nakon zaposjedanja 1878., pokušali opravdati i njihovu "legalnost" dokazati povijesnim "pravom" krune sv. Stjepana na Bosnu kao na "vazalnu ugarsku zemlju", kako je to 1885. obrazlagao Alfons Huber. Srpska akademija nauka i umetnosti se pak, kao aktivni sudionik i kreator srpskih državnih hegemonističkih planova, upirala da dokaže "srpstvo" Bosne i bosanskih vladara, da bi i na taj način dala legitimitet srpskim teritorijalnim zahtijevanjima. U tim je nastojanjima kao kapitalni "argument" često isticana krunidbena titula Tvrtka I., koji se 1377. okrunio za kralja "Srbljem, Bosni i Pomorju", čime je, tobože, svaka sumnja o "srpstvu" Bosne trebala biti i "znanstveno" uklonjena.

U novije vrijeme, pod pritiskom nove nacionalne ideologije, one "bošnjačke", javila se nova, kako to autor naziva, "nacionalno-utilitarna historiografija", koja Bosnu teži prikazati kao jednu posebnu, drukčiju društvenu cjelinu, stoljećima rastrganu između hrvatskih i srpskih ekspanzionističkih nastojanja.

Primjer je to koji nam zorno ocrtava koliko je velika i, vrlo često, neizostavna refleksija društveno-političkog trenutka na formiranje historiografskih postavki. Taj nam primjer također ukazuje i na činjenicu da su i povjesničari prije svega samo ljudi kojima se kao pripadnicima pojedinih naroda ili ideologije vrlo teško izvući iz Scili i Haribdi profesionalne (ne)objektivnosti.

Istu primjedbu o (ne)objektivnosti neki bi drugi vjerojatno postavili i hrvatskoj historiografiji. No, iako se, kao što rekoh, povjesničar vrlo teško može isključiti iz života svog društva i društveno-političkih zbivanja, hrvatski su povjesničari o pitanju Bosne ipak zadržali viši stupanj objektivnosti i znanstvene kritičnosti od svih već spomenutih.

Činjenica je to koju naša historiografija, u neku ruku, ima zahvaliti i inferiornosti tadašnje hrvatske politike, prisiljene na stalnu defanzivu pred naletima različitih hegemonija, te njezinom legitimističkom načelu, koje je urodilo legitimizmom i argumentizmom i na drugim područjima društvenog života, u ovom slučaju na historiografiji.

Tako su hrvatski povjesničari, krajem XIX. i početkom XX. st., bili razapeti između opovrga-

vanja tobožnjeg prava krunice sv. Stjepana, i "srpstva" Bosne, a kasnije je, opet iz političkih razloga, njihova pažnja u određenoj mjeri bila preusmjerena s političkih na vjerske i kulturne probleme Bosne. Sve to im je omogućilo određen stupanj znanstvene objektivnosti, rasterećene političkih zahtjeva.

Tek u novije doba, nakon stjecanja državne nezavisnosti, hrvatska se historiografija našla slobodnih ruku pa može revalorizirati stavove starijeg naraštaja i istovremeno oblikovati nove, koji će, nadamo se, zadržati visok stupanj profesionalizma i ostati izvan domašaja dnevne politike. Jedno od takvih nastojanja jest i knjiga dr. Mladena Ančića "Putanja klatna - Ugarsko-hrvatsko kraljevstvo i Bosna u XIV st.", tiskana u zajedničkoj nakladi Zavoda za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Zadru i ZIRAL-a. U knjizi je zapravo objavljena autorova doktorska disertacija obranjena na Filozofskom fakultetu u Zagrebu.

Osnovna postavka, koju autor u ovoj knjizi iznosi i brani, jest pripadnost Bosne ugarskom "Archiregnumu" i, shodno tome, podređenost bosanskog vladara feudalnoj hijerarhiji kojoj se na čelu nalazio ugarsko-hrvatski kralj.

Kako to dr. Ančić navodi Bosna se u Archiregnum prvotno, u XII. - XIII. st., uklapala kao zaseban dukat, koji se na povijesnoj pozornici prvi put pojavljuje 1139. godine kad ga na saboru u Ostrogonu Bela II. daruje svom sinu Ladislavu.

Institucija dukata, koja je Arpadovićima služila za osiguranje samostalnog vladanja pripadnika vladajuće dinastije, podrazumijevala je i obnašanje stvarne vlasti nad određenim područjem.

Načelo koje nam potvrđuje i primjer Hrvatske u kojoj nalazimo hercege (duces), npr. 1194. Emerika (sin Bele III.), 1226. Kolomana (mladi sin Andrije II.), 1245. Stjepana (sin Bele IV.) itd., koji su u svojim rukama uistinu imali stvarnu vlast, a egzekutori su joj bili banovi. To načelo možemo vidjeti i u Bosni.

Iako je Bosna na kratko došla u ruke bizantskog cara Emanuela I. Komnena, ipak je bosanski dukat, prema autoru, "nastavio živjeti kao forma u kojoj je bila organizirana 'apanaža' ženske linije vladajuće dinastije." Tako kao ducissae de Bosna, odnosno dux, nalazimo kćer Bele IV. Agnezu, majku Ladislava IV. Elizabetu, te Agnezinog sina Belu.

Potkraj XIII. st. dolazi do unutrašnjeg rastroja ugarsko-hrvatskog kraljevstva Arpadovića, koje je počelo pucati pod teretom bespoštednih međusobnih borbi feudalne oligarhije. Dukat tada ne samo što postaje pozornicom tih sukoba, nego i sam doživljava rastroj, praćen pojavom različitih banovina - Bosne, Usore, Soli i Mačve. Naime, oko 1254. Bela IV. od Bosne je odijelio oblasti Usoru i Soli i stvorio od njih posebnu banovinu u kojoj je namještao ugarske velikaše, a u Bosni je i nadalje držao domaće banove. Negdje u to doba on je stvorio i mačvansku banovinu, kao mostobran prema jugoistoku. Tako npr. početkom 1272. nalazimo ugarskog palatina Rolanda kao bana Mačve, Stjepana kao bosanskog bana, a Henrika Gisingovca kao bana Usore i Soli. Za dukat tako kao "instituciju i organizacijsku formu vlasti" nastaju nepovoljne prilike i on nestaje, predajući svoj nasljedni legitimitet u ruke bosanskih banova.

Pripadništvo Bosne kao zemlje/regnuma ugarskog archiregnuma ne nijeće, kako autor tvrdi, samostalan društveno-politički razvoj Bosne "u pravcu izgradnje državnog organizma i prije i poslije uspostave ugarskoga vrhovništva". Naime, taj je odnos, prema dr. Ančiću, podrazumijevao samo "uvlačenje zemlje u politički/vojni domašaj Archiregnuma, bez znatnijeg remećenja njezine društvene/državne strukture". Pri tom ugarsko-hrvatski kralj nad Bosnom nije imao izravnu vrhovnu vlast, nego je taj odnos definiran kao "feudalna gospodska jurisdikcija", s feudalnim načelom "vjerne službe" i "vjere gospodske".

Tako postavljeni društveno-politički odnosi neće se dugo bitnije mijenjati, a na njihovu će pro-

mjenju utjecati, kako to obrazlaže de Vajay, tri čimbenika:

1. sposobnost i autoritet aktualnog vladara,
2. ukupna politička situacija,
3. privlačna snaga eventualne rivalske moći.

Sukladno navedenom položaju Bosne njezin ban, za razliku od hrvatskoga bana, nije bio ban u smislu officiuma nego ban u smislu vladarske titule, te je on najčvršća veza budimskog i bosanskog dvora. Iako nam i dalje ostaje poprilično nedorečeno što je to točno podrazumijevao spomenuti hijerarhijski odnos, odnosno kakva su bila prava i dužnosti svakog od sudionika tog odnosa, ipak u njemu možemo nazrijeti opće crte feudalnog hijerarhijskog odnosa s elementima senior - vazal.

Taj se odnos očrtava na nekoliko primjera. Prije svega, tu je toliko karakteristična komponenta vojne pomoći koju vazal duguje svom feudalnom senioru u slučaju rata. Tako nalazimo bana Borića kako se 1154. pridružuje ugarskom kralju u njegovu pohodu protiv bizantskih četa. U pismu pak papi, češki kralj Otakar II. spominje čete "bosanskih heretika" koje su se borile na strani ugarsko-hrvatskog kralja u bitki na rijeci Moravi 1260. g. Slično tome, 1345. u borbama pod Zadrom nalazimo pak Tvrtka kako pomaže kralju u borbama s Mlecima.

Uz vojne tu su bile, dakako, i ženidbene veze, koje su za svrhu imale produbljanje i jačanje odnosa između seniora i njihovih vazala. Tako Karlo Robert 1323. ženi mladog bosanskog "gospodina" Stjepana s Elizabetom, rodicom svoje supruge.

Godine 1353. Ludovik se ženi banovom kćerju Elizabetom, dobivši na račun njezina miraza humsko knežvo. Godine 1366. Tvrtko se ženi Dorotejom, kćerju bugarskog vidinskog cara Ivana Stracimira, Ludovikova štićenika, čime je potonji nastojao ojačati svoj sustav savezništava na jugoistoku države, a u koji su bile uključene Vlaška, Bugarska, Srbija i Bosna.

Usto, nailazimo i na primjere prijelaza bosanskih velikaša u vjeru ugarsko-hrvatskom kralju, svom vrhovnom vazalu, što bosanskom banu može biti neugodno jer mu se podanici na taj način izvlašćuju iz njegove jurisdikcije, ali protiv čega on ne može učiniti ništa konkretno jer bi sukob s njima značio i sukob s njihovim ali i svojim seniorom.

Početkom XIV. st. u izmijenjenim okolnostima, u novoj gospodarskoj i političkoj situaciji, te uz jačanje rivalske moći Venecije, obnavljanje odnosa kakvi su postojali ranije nije više bilo moguće. Ideja o prodoru Ugarsko-hrvatskog kraljevstva na Istok dovest će do toga da će prva dva Anžuvinca dosta uspješno instrumentalizirati Bosnu i njezine vladare u ostvarenju svojih namisli. U tom smislu imamo primjer Stjepana IV. koji je bio pouzdan oslonac Karla Roberta u slamanju moći hrvatskih velikaša, i koji npr. 1323. osiljenim Babonićima otima Usoru.

No, stvarnu pomoć morat će oni platiti i stvarnim ustupcima i popuštanjima pa tako dolazi do, da citiram autora, "širenja polja autonomije kod pouzdanika namještenih po "satelitskim" tvorevinama, odnosno zemljama/kraljevstvima koje su iza sebe imala tradiciju vlastitih vladara." Autonomija koja će kasnije, Tvrtkovom krunidbom 1377., stvoriti prve napukline u hijerarhijskim odnosima dvaju vladara, i koje će se kasnije još više proširiti dinastičkim sukobom između samih Anžuvinaca, kad će se bosanski vladari naći suočeni s pitanjem vjernosti dinastiji ili kruni.

Na kraju knjige u zasebnom ekskursu, o "Naravi kraljevske vlasti u Hrvatskoj XII i XIII st.", dr. Ančić nastoji pobiti tezu prof. Nade Klaić o tome da je Arpadović u Hrvatskoj bio samo stranac bez stvarne vlasti.

Trima osnovnim zaključcima na kojima je prof. Klaić temeljila svoju tezu, tj.:

- da u Hrvatskoj nema kraljevskih županija,

- da Arpadović u njoj ne ubire poreze,

i da u Hrvatskoj nema kraljevskih darovnica, te da je on samo potvrđivao "ono što su plemići i crkva posjedovali i uživali", dr. Ančić suprotstavlja druge argumente i viđenja koja navedenu tezu prof. Klaić dovode u sumnju.

Prvom zaključku, o nepostojanju kraljevskih županija u Hrvatskoj, koju je prof. Klaić temeljila na mišljenju da nasljednost županske časti ujedno označava i nepostojanje kraljevske vlasti, autor suprotstavlja shvaćanje da nasljednost određenog položaja ujedno ne znači i automatsko kidanje veza lojalnosti prema senioru, tj. u ovom slučaju prema samome kralju.

Drugi zaključak, o neubiranju poreza u Hrvatskoj, dr. Ančić dovodi u sumnju samim izvorima i ranijim kontradiktornim postavkama prof. Klaić. Tako on citira Tomu Arcidakona koji pri opisu uređenja nove kraljevske vlasti u Hrvatskoj spominje kraljevog namjesnika (dux), kojemu je jedna od temeljnih zadaća bilo i prikupljanje različitih "kraljevskih daća". Usto, upozorava i na činjenicu da prof. N. Klaić pobija samu sebe navodeći prvotno da u Hrvatskoj prije sredine XIV. st. ne postoji institucija "dvanaest plemena", iz čega logički proizlazi da ni oni koji su pripadali toj instituciji nisu prije navedenog razdoblja mogli biti oslobođeni plaćanja poreza na svoju zemlju. I na kraju, samu šutnju izvora o pobiranju vladarskog poreza na zemlju južno od Gvozda (sve do 1360.) dr. Ančić ne uzima kao dokaz da toga poreza sve do tada uopće nije ni bilo, upozoravajući pritom i na činjenicu da pri uvođenju poreza na zemlju kralj ne nailazi na otpor niti kod plemstva niti kod seljaštva, čega vjerojatno ne bi bilo da je to bio novitet.

Trećem i posljednjem zaključku o nepostojanju kraljevskog zemljišta dr. Ančić suprotstavlja istraživanja L. Dobronić, koja je dokazala da od vremena vladavine Bele II. templari stječu u Hrvatskoj južno od Gvozda ogromne posjede koje im daruju osobno kraljevi, te navodi izvorne dokumente koji potvrđuju postojanje kraljevskih posjeda u Hrvatskoj. Jedan od takvih jest i onaj u kojem kralj Andrija II. 1209. u potvrđnici templarskih posjeda izriječno navodi da su Senj i okolni posjed prije predaje templarima "spadali izravno pod kraljevsku vlast".

Svi ti fakti naveli su autora na zaključak da Arpadovići, suprotno postavkama prof. Nade Klaić, nisu bili niti bez stvarne vlasti niti bez posjeda, naslijedivši prilikom smjene na hrvatskom prijestolju ranije kraljevske posjede koje su i uspjeli donekle "očuvati pred presizanjima lokalnih moćnika".

Osim tih osnovnih postavki autor se na 308 stranica svog djela uhvatio u koštac i s mnogim drugim tezama, reinterpetirajući ih i motreći i na temelju nekih do sada neobjavljenih dokumenata, i u svjetlu vlastitog viđenja nekih drukčije protumačenih, povijesnih činjenica.

Tako autor dovodi u sumnju autentičnost "križarskih pohoda" vođenih protiv heretika u Bosni od 1221.-42. Inicijativu tom pohodu dao je papa, na podstrek dominikanaca i kaločkog nadbiskupa, a kralj Andrija II. tog se neželjenog sukoba pokušao riješiti gurajući ga u ruke bilo kaločkom nadbiskupu, bilo Kolomanu, više držeći do ispunjenja obveza svog bosanskog vazala negoli do križarske vojne. I sama Belina vojna iz 1244. protiv Bosne ukazuje, prema autoru, da kad su posrijedi bili politički razlozi nije bilo kamuflaže pričama o tobožnjem bogumilstvu, čime bi trebale otpasti sumnje o vjerskom "pokriću" ekspanzionističke teritorijalne politike Arpadovića.

Na temelju jednog dosad neobjavljenog dokumenta iz dubrovačkog arhiva, tj. jednog pisma iz 1306., očuvanog u 4. knjizi serije *Diversa Cancellariae*, u kojoj se spominje tužba dubrovačkog trgovca Nikole de Martinusa koji je za jednog od svojih boravaka u Bosni bio opljačkan, i koji u svezi s tim spominje neku zapovjed bana Pavla, autor nastoji ukazati na činjenicu da vlast Šubića u Bosni i nije bila samo formalna, kako su to neki drugi povjesničari htjeli prikazati.

I jednu epizodu iz borbi oko Zadra 1345., kad je bosanski ban Stjepan od Zadrana bio optužen za sumnjivo držanje i optužen za izdaju i mito, autor promatra u drugom kontekstu, u svezi s podacima na koje je naišao kod Ivana Aproda. Naime, Ivan Aprod, kroničar Ludovikove vladavine, a njegovo djelo je doslovce preuzeo Ivan Thuroczy, u svezi sa zadarskom epizodom spominje izdaju, ali samo unutar gradskih zidina, što je Mlečanima omogućilo pobjedu i ulazak u grad. Ban Stjepan u tom se kontekstu ne spominje, a na Ludovikovu dvoru glasinama o Stjepanovoj nevjeri nije se pridavalo previše pozornosti.

Pitanje hereze u Bosni nakon Andrije II. i Bele IV., postavlja se opet tek za Ludovika. Budući da poticaj za ponovno pokretanje "heretičkog" pitanja u Bosni nije došao iz Avignona, postavlja se pitanje tko je onda ponovno otkrio bosansku "herezu"? Odgovornog za to autor vidi u bosanskom biskupu Petru, žestokom Tvrtkovom protivniku, a sjeme tih svađa leži u Tvrtkovom protivljenju da Petar dode na bosansku biskupsku stolicu. Autor pripisuje Petru kvalifikacije na koje nailazimo u jednoj ispravi bačkog kaptola od 21. VIII. 1358. u kojoj je Tvrtko označen kao "kraljev neprijatelj i poznati zaštitnik heretika".

Dalje pak, u Tvrtkovoj krunidbi dr. Ančić ne vidi nikakvih novih kvalitativnih pomaka u odnosu bosanskog vladara prema ugarskom vladaru, upozoravajući i na to da sam čin krunidbe nije bio obavljen u crkvi sv. Nikole u Mileševu, nego u franjevačkom samostanu sv. Nikole u Milima kod Visokog, pripisujući brkanje ta dva toponima Orbinijevoj omašci.

On smatra netočnom i Šišićevu i Dinićevu tezu da je Tvrtko odlučio iskoristiti Ludovikovu smrt, jačajući jugozapadne i južne granice Bosne. To svoje mišljenje on argumentira i činjenicom da do promjene vlasništva Drijeva i zapadnog Huma sigurno nije došlo do 1384./5. jer se Tvrtko tada trudi otvoriti trg u Novima i Brštaniku, koji je bio konkurent Drijevim, što ne bi imalo smisla da su Drijeva bila u bosanskoj vlasti. Kad je Dabiša 1394. dobio Drijeva, Brštanik je počeo zamirati.

Usto, spomenuta Šišićeva i Dinićeva teza daje primamljiv okvir koji bi mogao lako objasniti i kasniju intervenciju bosanskog kralja u korist ugarsko-hrvatskih ustaša 1387. te potom osvajanje dijelova Dalmacije i Hrvatske. No cijeloj toj konstrukciji autor ne vidi potvrde u suvremenim izvorima.

Tema kojom se knjiga bavi, velik broj pitanja koje otvara i teza koje osporava, upućuju nas da će djelo na prijem naići ponajviše u stručnim krugovima koji imaju potrebno predznanje o spomenutoj problematici i o postavkama koja su u knjizi izložena.

I naravno, nadamo se da će ova knjiga dati poticaja za raspravu jer samo argumentiranom raspravom možemo otići korak dalje u razrješavanju zamršenih pitanja koje nam je prošlost ostavila u naslijeđe.

Ante Birin

Ennio Concina, *Fondaci: Architettura, arte e mercatura tra Levante, Venezia e Alema-gna*, Marsilio editori, Venezia 1997., 277 str.

Ennio Concina talijanski je povjesničar umjetnosti i profesor na Sveučilištu u Veneciji (bizantska umjetnost). U svojim brojnim prethodnim monografijama i studijama obrađivao je problematiku povijesti graditeljstva i urbanizma Venecije u razdoblju srednjeg i novog vijeka (*Venezia nell'eta moderna. Struttura e funzioni*, 1994.; *La città degli ebrei. Il ghetto di Venezia: architettura e urbanistica*, 1996. i dr.). Najnovije djelo pod gornjim naslovom usmjereno je poglavito na istraživanje povijesnog razvoja i uloge fondaka (fondaco, fontegho, fontik - stovarište, skladište, spremište za trgovačku robu; u širem smislu konačište za trgovce i dućan za prodaju robe) na širem prostoru od srednje i sjeverne Europe (poglavito Njemačke), mletačkog državnog područja do Levanta. Težište autorovog proučavanja posebice su Mleci, tamošnja trgovačka sjedišta i prožimanje utjecaja zapadnog i istočnog (islamskog) graditeljstva.

U uvodnom poglavlju (9-12) općenito se govori o poimanju i definiciji naziva *fontego* na području od Mletaka do Levanta, naglašava njihov značaj u gospodarskom (poglavito trgovačkom) životu gradova te upućuje na temeljne ciljeve istraživanja prilikom izradbe ove monografije. Prvo poglavlje (*Architetture mercantili d'Oriente e dell'impero bizantino*, 15-63) odnosi se na povijest graditeljstva namijenjenog trgovini i trgovcima na području Istoka (islamske zemlje) i Bizantskog Carstva. Primjere nastanka, razvoja i namjene zgrade zvane *funduq* u arapskom svijetu autor pronalazi u graditeljskom nasljeđu sirijskih, iranskih, anadolskih, uzbekistanskih i drugih gradova islamskog prostora. Navodeći karakteristične primjere tamošnjih trgovačkih stovarišta i konačišta, autor s motrišta graditeljstva uspoređuje njihove utjecaje i prinose na istovrsnu europsku graditeljsku umjetnost. Bizantski fondaci (*mitation, phoundax, apotbeke*) raščlanjuju se poglavito na osnovi graditeljske baštine Carigrada te se tamošnji tipični primjeri uspoređuju s islamskim graditeljstvom (sličnosti, prožimanja i međusobni utjecaji).

Drugo poglavlje (*La casa d'Oltremare: quartieri e fondaci veneziani tra Mediterraneo e mar Nero*, 65-113) sadrži podroban osvrt na gradnju poslovnih zgrada mletačkih poduzetnika na prostoru Sredozemlja i Crnog mora, to jest u svim važnijim gradovima i lukama sa kojima se odvijala razgranata mletačka trgovina. Tako je, primjerice, tradicija prisustva i djelovanja mletačkih trgovaca u Carigradu započela još prije 1000. godine (povelja cara Bazilija II Mlečanima iz 992. god.), nastavila se u vrijeme careva Aleksija I Komnena (povelja iz 1082.), Emanuela I (povelja iz 1148.), Izaka II Andela (povelja iz 1187. god.) te svih kasnijih vladara Bizantskoga Carstva. Mletačka trgovačka četvrt, u kojoj je privremeno (više mjeseci ili više godina) boravilo i po nekoliko stotina mletačkih poduzetnika, nalazila se u Zlatnom rogu, gdje je - uz brojne zgrade, dućane i konačišta - sagrađena i crkva posvećena mletačkom zaštitniku Sv. Marku (S. Marco Evangelista). Slične četvrti mletačkih trgovaca nastale su - slijedeći carigradske graditeljske uzore - i u brojnim trgovačkim gradovima na Cipru (Nikozija, Famagusta, Limassol). Na prostoru zahvaćenom križarskim ratovima Mlečani su svoja vodeća uporišta osnovali i ustrojili u gradovima Antiohija, Damask, Tripoli, Aleksandrija, Alep, Akon i Beirut. Poradi stalne opasnosti od arapskih napada, mletačka je četvrt, poput ostalog dijela grada, bila dobro utvrđena tvrdim bedemima te je - osim primarne trgovačke - imala i ulogu vojno-obrambenog prostora. U zemljama križarskih osvajanja Mlečani su, uspijevajući potisnuti najopasnije suparnike Genoveze, izgradili svojevršno "trgovačko carstvo" čija se dugotrajnost opstojanja i uspješnost djelovanja zasnivala na principima tradicionalne mletačke političke neutralnosti, prilagodljivosti lokalnim

običajima i isključive usmjerenosti na komunikaciju poslovne naravi. Nasuprot ranom mletačkom prodoru na prostore Bizantskoga Carstva, Mlečani su - isprva potisnuti Genovesima - u crnomorske obalne gradove započeli učestalije dolaziti tek od početka 13. stoljeća te postupno svoja ključna uporišta izgradili u gradovima Azov, Varna i Trabzon.

Treće poglavlje knjige (*Grano, roba e stranieri: i fondaci di Venezia medievale*, 115-144) bavi se povijesnim razvojem, graditeljskim osobinama i socijalno-gospodarskom dimenzijom trgovačkih četvrti i zgrada u gradu na lagunama tijekom srednjega vijeka. Njihov je nastanak i razvoj bio uvjetovan prerastanjem Mletaka u red vodećih trgovačko-poslovnih središta Jadrana i Sredozemlja, a graditeljsko je nasljeđe u velikoj mjeri slijedilo tradicije mletačkih poslovnih četvrti diljem Sredozemlja i na Levantu. Prve trgovačke četvrti stranih trgovaca (autor se ovdje poglavito bavi Nijemcima) nastale su početkom 13. stoljeća u najprometnijoj gradskoj četvrti uz Canal Grande i u blizini mosta Rialto (*Fontego dei Tedeschi*). Istodobno je važno stovarište sagrađeno uz Rialto te je isključivo namijenjeno pohrani veće količine žitarica (*Fontego delle farine*). Podrobno raščlanjujući graditeljske osobitosti prvih mletačkih stovarišta i konačišta za strane trgovce, autor ih uspoređuje sa zgradama istovrsne namjene na Levantu, u Bizantskom Carstvu te u zapadno- i sjevernoeuropskim trgovačkim gradovima (London, Bremen, Lübeck, Brugges, Novgorod i dr.).

Sljedeće poglavlje (*Mercatura e Rinascimento a Venezia: dal Fontego novo di San Marco alla Germanorum Domus*, 145-217) započinje opširnim osvrtom na "zlatno doba" dva najpoznatija i najveća mletačka fondaka. Naglašava se značaj djelovanja njemačke zajednice u Mlecima za opći gospodarski prosperitet grada i trgovačko povezivanje europskog Zapada i Sredozemlja te razmatra uklopljenost preuređenog (nakon velikog požara 1505.) njemačkog stovarišta u opću sliku renesansnog graditeljstva grada na lagunama. Masivnost zgrade, mramor, slikarski radovi Tiziana i Giorgionea na *Fontego dei Tedeschi* samo su neke od karakterističnih i prepoznatljivih uresa njemačkog sjedišta u Mlecima koje autor detaljno razmatra, naglašavajući kako alegorijski ciklusi talijanskih majstora kista (alegorije "Pravde" i "Mira") ujedno označavaju i ključne odrednice mletačkog gospodarskog napretka (politička neutralnost, multikulturalnost, trgovina, novac i poslovanje). Na kraju ovoga poglavlja Concina ukazuje na ulogu mletačkih državnih magistratura i pojedinaca (odvjetaka vodećih patricijskih obitelji) u oblikovanju Grada kao vodećeg trgovačkog stjecišta Sredozemlja.

Posljednje poglavlje (*Continuita mediterranea: i Fondaci dei turchi a Venezia*, 219-246) odnosi se na djelovanje orijentalnih (poglavito turske) zajednica (trgovci, diplomatski poslanici) u Mlecima. U sklopu ovoga poglavlja razmatra se i uloga židovskog trgovca Daniela Rodriguesa u svezi osnivanja splitske skele (otvorena 1592. god.) - jednog od najvećih europskih stovarišta za promet robe sa Turskim Carstvom - te ukratko razmatraju ondje primjenjena graditeljska rješenja (lazaret, konačišta, skladišta). Najveći dio poglavlja odnosi se na postojanje sjedišta orijentalnih zajednica u Mlecima (*Fontego dei Turchi, Fontego degli Arabi, Fontego dei Persiani*), njihov osnutak, razvoj, graditeljske osobine te opću ulogu u trgovačkoj komunikaciji između Zapada i Istoka. Na kraju knjige nalazi se rječnik manje poznatih imena i pojmova (*Glossario*, 247-248), foto-prilozi (249-258) te kazala imena i zemljopisnih pojmova (259-276).

Djelo vrsnog talijanskog povjesničara umjetnosti i kulture Ennia Concine može se, smještajući ga u okvir autorovih dosadašnjih istraživačkih postignuća, smatrati novim vrijednim uradkom korisnim kako za proučavatelje mletačke kulturne povjesnice, tako i za istraživače povijesti graditeljstva, povijesti urbanizma i socijalne topografije gradova od sredozemnog bazena do crnomorskih luka. Iako problematici poglavito pristupa s motrišta vlastitog profesionalnog usmje-

renja (povijest umjetnosti - graditeljstvo), Concina ne ostaje na razini obične deskripcije objekta već njihov smještaj, nastanak, razvoj i kontinuitet traži u datostima povijesnog vremena i prostora. Utoliko je ovo djelo iznimno uporabljiva literatura i za povjesničare koji u pronalaženju odgovora tijekom svojih "klasičnih" istraživačkih tema (trgovina, pomorstvo, gradovi) postavljaju i neka druga pitanja.

Lovorka Čoralić

Vedrana Delonga, *Analitički inventar kamenih spomenika ranosrednjovjekovne Hrvatske*, Split, 1996.

Godine 1996. Muzej Hrvatskih arheoloških spomenika u Splitu darovao je hrvatskoj arheološkoj znanosti vrlo vrijedan dar, kapitalno djelo naše istaknute arheologinje mr. Vedrane Delonga, muzejskog savjetnika u tom muzeju, djela: "Latinski epigrafički spomenici u ranosrednjovjekovnoj Hrvatskoj".

Svečana promocija održana je u tom Muzeju 15. svibnja 1997. O ovakvom djelu dosada se samo sanjalo. Knjiga je opremljena kako dolikuje tome našem spomeniku spomenika.

Kako smo rekli, djelo je napisala Vedrana Delonga, rod. Dragović, znanstvenica, žena i majka, prekaljena Hrvatica, koja je već u svojoj rodnoj obitelji primila sve nacionalne i religiozne odlike. To je pridonijelo i ostvarenju ovog njena velikog djela, za koje se počela pripremati već prije dvadeset godina.

Mislim da je za ovo domovine dostojno djelo potrebno spomenuti i sve one, koji su obavljali i druge poslove, dodali vanjskom sjaju i ostvarenju odgovarajućeg izgleda. Marija Fabjanac i Marko Rogošić izradili su crteže i dokumentaciju, Zoran Alajbeg fotografije natpisa. Neda Anzulović obavila je lekturu i korekturu. Zdenko Ninčević dao je grafičko oblikovanje, a Miran Palčok oblikovao je korice. Valja spomenuti da su u ovoj knjizi novi svi crteži i sve fotografije. Predgovor je napisao Ante Milošević ravnatelj Muzeja, a u kojem ističe da je ova knjiga prva knjiga zbirke Muzeja "Monumenta medii aevi Croatiae", koju će izdati Muzej.

U Predgovoru su izložena i mišljenja o autoričinu djelu naših istaknutih znanstvenika s ovog i srodnih područja. Ovdje ćemo istaći samo dio mišljenja Ž. Rapanića: "Rukopis prije svega predstavlja vrlo vrijednu, sustavnu i znalački napisanu sintezu svih rezultata koje su postigli dosadašnji istraživači što su se povremeno bavili srednjovjekovnom epigrafijom s područja Hrvatske države. Važnost obrađene epigrafičke građe i postignuti rezultat od izuzetne su vrijednosti za ranosrednjovjekovnu arheologiju i povijest Hrvata, a napisana knjiga u svakome je pogledu i na razini značaja i značenja teme pa je zato velik doprinos hrvatskoj arheološkoj znanosti."

Prvo je poglavlje Uvod. Sadrži prikaz dosadašnjih istraživanja srednjovjekovne latinske epigrafike, zatim pristupna razmatranja na tradicijama kasnoantičke epigrafike, epigrafika kao društveni i duhovni instrumentarij i Ranosrednjovjekovna Hrvatska : povijesni okvir.

Drugo poglavlje glavni je dio ovog djela. Nabrajaju se lokaliteti spomenika, područja na kojima su nađeni: srednja Dalmacija, sjeverna Dalmacija i jugozapadna Bosna.

Kronološko-stilska klasifikacija, Riječ i slika, treći su neodvojivi dio cjeline, a obuhvaća:

Epigrafičko-sadržajna kategorizacija, zatim Prostorna raspoređenost epigrafičkog materijala, pa Antički natpisi - temeljac i polazište ranosrednjovjekovne epigrafike, zatim Posvetni natpisi, pa Dedicacija: materijalizacije duhovnih potreba, Od starokršćanskih materijalnih ploha do oltarnih ograda, zatim Natpisi liturgijskog i opće sakralnog obilježja, Nadgrobni natpisi, Epitafi kraljice Jelene i Petra Crnog- salonitanska tradicija i srednjovjekovni klišei.

Četvrti dio obuhvaća ova poglavlja: Posvetni natpisi u procesu darivanja i zavjetovanja u ranom srednjem vijeku, Funkcija i značenje, Crkva u privatnom posjedu, Posvetni natpisi u starijoj hrvatskoj epigrafici (9-12 st.), Subjekti dedikacija, Svjetovne osobe: funkcije i naslovi, Svjetovne osobe: imena dedikanata, Crkvene osobe: funkcije i naslovi, Benediktinci čimbenici kulturnog i društvenog života Hrvatske, Crkvene osobe: imena dedikanata. Nakon toga je riječ o Franačkim utjecajima na liturgiju i na epigrafički izraz, pa Devocija: svrha i smisao posvetnog teksta, Architectura et monumenta, pa Svetački kultovi, Način datiranja, Verbalna datacija, Sintagma Chroati (Chroatorum) dokaz etnopolitičke afirmacije, a zatim dolaze Vladarski naslovi, pa Numerička datacija.

Peto je poglavlje: Ranoromanički natpisi u starijoj hrvatskoj epigrafici (sredina 11. početak 12. stoljeća). Amo spada ranoromanički epigrafski krug: Knin-Biskupija-Primorje, pa Sadržajne i stilske novine epigrafičkog programa, Natpisi iz sv. Marije u Biskupiji- odraz novih strujanja, Liturgijsko-glazbeni obrasci kao poticaj i nadahnuće, pa Reforma Grgura VII. teme i oblici. Zatim slijedi: Hrvatska dvorska epigrafika i splitska epigrafička "škola", koherentnost jezičnog i grafičkog sustava, pa Paleografske posebnosti i podudarnosti, te Aktualno pismo: paleografski biljeg i stilska odrednica.

Šesto poglavlje je zaključak, a zatim slijedi literatura, razni indeksi, table, vrlo brojne table te dodatak i karta.

Već iz sadržaja vidimo koliko veliko bogatstvo podataka sadrži ovo djelo. Lokaliteti su precizno obrađeni i dopunjeni crtežima. Ovdje ćemo spomenuti Bijaće, Crkvinu, Knin, Rižinice, Gospu od Otoka itd.

Sve su to natpisi, latinski, istočnojadranskoga epigrafičkog naslijeđa ranosrednjovjekovne Hrvatske, najvećim dijelom okupljeni u Muzeju koji je objavio ovu ediciju. Ponikli su od 9-12. stoljeća, a prikupljanje je započelo osamdesetih godina prošlog stoljeća arheološkim akcijama Hrvatskog starinarskog društva i Muzeja hrvatskih starina u Kninu. Taj sadržajno kompleksan epigrafički materijal danas broji više od dvije stotine cjelovitih ili fragmentarnih natpisa.

Iz ovog korpusa izuzeti su natpisi istočnojadranskih obalnih gradova Splita, Trogira, Zadra, te drugih kulturno-povijesnih sredina koje se u ranom srednjem vijeku do 11 st. razvijaju kao posebne društveno-političke sredine u sklopu bizantinskog dalmatinskog temata.

Cijelu knjigu Muzej je objavio i na engleskom jeziku, a natpise hrvatskih vladara od 9. do 11. stoljeća u posebnom svesku na francuskom jeziku.

Danica Božić-Bužančić

Dr. Enver Imamović, *Porijeklo i pripadnost stanovništva Bosne i Hercegovine*, ART 7, Sarajevo 1998., 115. str. + 33 sl. Naklada je 1.000 primjeraka. Recenzenti su ravnateljica *Orijentalnog instituta* u Sarajevu dr. Behija Zlatar i geograf sa *Privrednomatematičkog fakulteta* u Sarajevu dr. Ibrahim Bušatlija.

Imamović i Bušatlija su se već ranije stavili u službu suvremene bošnjačko-muslimanske mitologije. Zajedno s tadašnjim dekanom *Filozofskog fakulteta* u Sarajevu, doratnim visokim rezervnim oficirima JNA a potom štabnim časnikom *Armije Bosne i Hercegovine* Ibrahimom Tepićem, koautori su propagandnog projekta *Neum i bosansko primorje* koji je, zajedno sa još osam brošura sličnog karaktera, u izdanju *Vojne biblioteke Armije BiH* tijekom 1994. g. tiskan čak u dva izdanja. Oba izdanja je financirala američka *Benevolence International Foundation*, u vrijeme najžešćih napada Muslimana na Hrvate u Bosni i Hercegovini. *Neum i bosansko primorje* zapravo je trebao "znanstveno" potkrijepiti vojno djelovanje *Armije Bosne i Hercegovine* kojem je cilj bio zaposjedanje dijela hrvatske obale na potezu od Cetine do Neretve, odnosno stvaranje tzv. *Velike Bosne* čije je granice Imamović ucrtao na zemljovidu svoje knjige *Korijeni Bosne i Bosanstva* (sl. 1).¹ Imamovićevo *Porijeklo i pripadnost stanovništva Bosne i Hercegovine* sastoji se od četiriju dijelova (*Doba prebistorije i antike* str. 9-26, *Doba srednjeg vijeka* str. 27-52, *Doba turske vladavine* str. 53-100 te *Doba austrougarske uprave* str. 101-115) i predstavlja njegovo drugo monografsko ostvarenje propagandno-psihološkog karaktera, izravno usmjerenog protiv Hrvata (i Srba) u Bosni i Hercegovini. Imamovićevo knjiga *Korijeni Bosne i bosanstva* prvotno je objavljivana u obliku novinskih priloga u bošnjačkim tiskovinama, a potom se 1995. g. pojavila u Sarajevu u obliku monografije.

Imamović se sudjelovanjem u projektu *Neum i bosansko primorje*, autorstvom *Korijena Bosne i bosanstva* te *Porijekla i pripadnosti stanovništva Bosne i Hercegovine* legitimirao korifejem islamsko-bošnjačkog radikalizma u Bosni i Hercegovini. Cilj svih ovih projekata, a osobito posljednjeg, je pseudo-znanstveno podupiranje prisvajanja Bosne i Hercegovine kao zemlje isključivo bošnjačko-islamskog naroda te prokazivanje Hrvata i Srba stranim elementima u njoj. Inače Imamović je iznenada, iako ne vlada ni osnovama klasičnih jezika (što je uostalom pokazao i posljednjom svojom knjigom), uoči izbijanja Domovinskog rata iz antičara evoluirao u središnjeg bošnjačkog medievistu, za što je uzrok našao u činjenici kako je tobože "većina pisaca koji su se bavili bosanskohercegovačkom prošlošću, a oni su skoro svi odreda bili stranci, uglavnom Srbi i Hrvati, polazila (je) od predujedenja da suvremeno bosansko stanovništvo, i to prije svega većinsko muslimansko, pripada srpskom, a po drugima hrvatskom etničkom korupusu". Dodatni mu je motiv činjenica kako tobože "srpska i hrvatska historiografija ne priznaje postojanje bosanskog naroda" (str. 5).

Knjigom *Porijeklo i pripadnost stanovništva Bosne i Hercegovine* Imamović se hoće nametnuti jedinim kvalificiranim istraživačem bosanskog srednjovjekovlja. Sve druge diskreditira radi njihovog etničkog podrijetla. Od hrvatskih znanstvenika u posljednjoj knjizi kao nestručnjake i nacionaliste poimenice odbacuje V. Klaića, T. Smičiklasi, fra O. Knezovića, fra D. Mandića i P. Živkovića a od Srba V. Čorovića i S. Čirkovića (str. 27) dok se sa F. Šanjekom već ranije obračunao na isti način.² Imamović očito ne zna ili ne želi znati da su, izuzev Klaića, Smiči-

¹ E. IMAMOVIĆ, *Korijeni Bosne i Bosanstva*, Sarajevo 1995., 319.

² Usp. E. Imamović, *Korijeni Bosne i Bosanstva*, 12.

klasa i Ćirkovića, svi drugi rođeni u Bosni i Hercegovini. Eliminirajući i sve druge povjesničare Hrvate (i Srbe), Imamović se predstavlja jedinim stručnim istraživačem Bosne i Hercegovine od paleolitika do Daytona. No o kakvom se istraživaču i znanstveniku radi najbolje je vidljivo iz njegove posljednje knjige.

U poglavlju *Prvi ljudi na tlu Bosne* (str. 10-11) Imamović konstatira kako "u Bosni nisu pronađeni njegovi fizički ostaci (kosti)", misleći na neandertalca, što mu nije zapreka da bi posegnuo za krapinskim pračovjekom kojeg predstavlja prvim stanovnikom Bosne i Hercegovine (str. 10). Kako mu je namjera dokazati tobožnji kontinuitet bošnjačko-muslimanskog naroda u Bosni i Hercegovini od paleolitika do Daytona, Imamović poseže za *bosančinom* (*homo bosniacus*), misleći na nekakva pretpovijesnog Bosanca (*homo Bosnianensis*)! Kako se smatra kompetentnim za sve i svašta, u poglavlju *Pojava razumnog bića* (str. 13-14), paleolitsku stanicu Badanj kod Stoca³ kvalificira "pećinom" iako se zapravo radi o pripečku, te zaključuje kako je to tobože "jedini nalaz spiljske umjetnosti paleolitskih ljudi na području jugoistočne Evrope"! Na sličan način Imamović govori i o sojeničarskim naseljima u Bosni i Hercegovini, izdvojivši među njima trećerazredno, ono kod Gornje Tuzle, ni ne osvrnuvši se na najznačajnije ono u Donjoj Dolini kod Bosanske Gradiške. Osobitost Imamovićeva "znanstvenog rada" posebno dolazi do izražaja u poglavlju naslovljenom *Bosanski crnci* (str. 17-18). U tom poglavlju Imamović ni manje ni više nego u neolitskoj stanici Butmir kod Sarajeva pronalazi porijeklo fantomskih bosanskih crnaca. Nejasnim ostaje, između ostalog, kako to da se Imamović nije založio "utvrditi" njihov kontinuitet i preko nakita iz zlatarske radionice pronađenog u središnjem naselju ilirskih Daorsa na Gradini u Ošanićima kod Stoca. U poglavlju *Iliri i indoevropska seoba* (str. 19-20) Imamović poseže za indoevropskom seobom kako bi tobože dokazao kako je baš taj događaj u Europu doveo "brojne narode, među kojima izdvaja kao najvažnije Germane, Kelte (Gale) i Ilire"! Predstavivši na ovaj način jedan vrlo značajan prapovijesni događaj Imamović se legitimira "naučnikom" s praga 21. st. koji ne može dokučiti ni znanstvenu razinu 18. i 19. st., dokazujući time da ne vlada niti osnovama iliriologije.⁴ Imamović nije upoznat niti s osnovnim sintezama iz te oblasti⁵ kao niti sa ilirskom bibliografijom koja je osnova za sve koji se dotiču prapovijesnih i protopovijesnih događanja jugoistočne Evrope.⁶ U suprotnom, u poglavlju *Ilirska Bosna* (str. 20-22), ne bi Ilire predstavljao najstarijim bosanskim narodom! Iz tog poglavlja Imamović dokazuje ne samo da ne poznaje ilirsku etnogenezu (sl. 2), nego ne poznaje niti etničku zajednicu Panona koja je u predantičko i antičko doba, uz ostalo, nastavala glavninu sjeverne i dobar dio središnje Bosne.⁷ Imamović pokazuje kako mu povijesne činjenice i nisu bitne, koliko mu je važno "dokazati" kako su Iliri "Bosni dali trajno kulturno, etničko i političko obilježje", a čiju su kompaktnost, na

³ D. BASLER, Paleolitsko prebivalište Badanj kod Stoca. *Glasnik Zemaljskog muzeja, Arheologija* 19 (1974) 5-13.

⁴ B. ČOVIĆ, Die Ethnogenese der Illyrier aus der Sicht der Vor- und Frühgeschichte, *Ethnogenese europäischer Völker*, Stuttgart-New York 1986., 55-74; Ž. MIKIĆ, Die Ethnogenese der Illyrier in Jugoslawien aus der Sicht der Anthropologie. *Ethnogenese europäischer Völker*, Stuttgart-New York 1986., 75-89.

⁵ *Prastorija jugoslavenskih zemalja I-V*, Sarajevo 1979.-1987., *Les Illyriens, aperçu historique*, Tirana 1985., J. J. Wilkes, *The Illyrians*, Cambridge, Massachusetts 1992.

⁶ A. STIPČEVIĆ - A. ŠKEGRO, *Bibliographia Illyrica*, Sarajevo 1967.-1988.

⁷ Z. MARIĆ, Problem sjevernog graničnog područja Ilira. Simpozijum o teritorijalnom i hronološkom razgraničenju Ilira u praistorijsko doba. *ANUBiH, Pov. izd. IX, Centar za balkanološka ispitivanja knj. 1*, Sarajevo 1964., 177-213.

njegovu žalost, pomutili "tek Slaveni dvije hiljade godina kasnije, tokom VII stoljeća n. e." S obzirom da Imamović upravo u Ilirima želi pronaći korijene svoga bošnjaštva, upravo su mu oni trebali poslužiti kao nekakvi "nosioci napredne kulture i tvorci novog društvenog poretka koji je doveo do stvaranja prvih političkih organizacija na ovim prostorima iz kojih su potom nastale prve države (Ilirska kraljevina)" (str. 20). Onaj tko nije imao prilike upoznati i druge dosege Imamovićeve "znanstvenog" opusa, zapitat će se kakvi li su samo bili ti Grci i Rimljani

sl. 1: granice Imamovićeve tzv. *Velike Bosne*

koji su, između ostalih i Imamoviću "napredne Ilire", uvrstili među barbare. A o kakvim se "znanstvenim" dosezima radi vidljivo je i iz činjenice da *željezno doba* predstavlja kao vrijeme od "od X do I stoljeća st. e." (str. 21). Imamović nije ništa bolji ni kad je u pitanju historijska geografija kao i zemljopis općenito. Tako, jedino on, suprotno svim dosadašnjim istraživačima, tobože ilirske (a zapravo panonske) Mezeje, locira u sjevernu a Daorse sa donje Neretve te Ardiheje s prostora od Boke Kotorske do sjeverne Albanije smješta u južnu Bosnu (str. 21-22)! Da u pitanju nije slučajna omaška vidi se i iz činjenice da u zapadnu Hercegovinu ubraja Livanjsko područje pa i samo Sarajevo (usp. str. 91-92).

Kako bi na čitatelja ostavio što jači utisak o tobožnjoj slavi svojih ilirsko-bošnjačkih predaka, Imamović na stranicama 22 i 23 iznosi priču o nekakvu "stopedesetogodišnjem ratu Ilira protiv

Rima", ne precizirajući o kakvom je to silnom ratovanju riječ. S obzirom da se, kad je taj "dogadaj" u pitanju, isključivo radi o Imamovićevoj bujnoj mašti, ne iznenađuje činjenica što nastavlja kako je tobože "moćni Rim" protiv Ilira vodio, ne više stopedesetogodišnju borbu nego

sl. 2: Panoni i Iliri na bosanskim prostorima (prema B. Čoviću)

"stoljetne iscrpljujuće ratove"?! Da bi i sam sebe uvjerio u tobožnju snagu svojih ilirskih ratničkih predaka, fasciniran valjda trenutačnom političkom situacijom u Bosni i Hercegovini, Imamović konstatira kako su tobože baš Iliri najrodniji ni manje ni više nego "precima današnjih Francuza, Nijemaca, Španjolaca, Grka, Iranaca, Hindusa itd.". Nadalje iznosi, bez sumnje vlastito "otkriće", kako su Iliri tobože "živjeli u plemenima kojih je bilo na desetine" (str. 23). S obzirom na takvo Imamovićevo "otkriće", valja se zapitati čemu su samo služila sva silna gradinska i izvangradinska naselja po Bosni i Hercegovini i što su to s njima preko stotinu godina

radili makar po Imamoviću i "stranci" V. Radimský, A. Benac, B. Čović, B. Govedarica, D. Nikić, P. Oreč i dr.?

U poglavlju *Korjeni multietničke, multivjerske i multikulture Bosne* (str. 24) predstavlja i vlastite logičke dosege. Tako suprotno osobnoj konstataciji kako su ilirsku kompaktnost razbili "tek Slaveni dvije hiljade godina kasnije, tokom VII stoljeća n. e." (str. 20), ovdje zaključuje kako je "rimsko osvajanje Bosne znatno (je) izmijenilo njenu etničku sliku. S dolaskom Rimljana započeo je proces koji je Bosnu doslovno pretvorio u multietničku, multivjersku i multikulturenu zemlju". Unatoč prethodnoj rečenici Imamović opet "logički" zaključuje kako u Bosni "prisustvo stranaca nije narušilo etničku kompaktnost starosjedilačkog ilirskog stanovništva". I sve je ovo izneseno na jednoj te istoj stranici, koja mu je poslužila kako bi ustvrdio da se tobože na antičkim spomenicima u Bosni "skoro uvijek navodi etnička pripadnost umrlog" (str. 24). Kako li se spram i ovoga Imamovićeve "otkrića" bezvrijedni čine znanstveni rezultati vodećih istraživača rimskih provincija Dalmacije i Panonije,⁸ koji na tim istim spomenicima ništa od Imamovićeve "otkrića" nisu mogli vidjeti. Što je previše, previše je pa makar dolazilo i iz "znanstvene radionice" Envera Imamovića.

Poglavlje *Slom antičke civilizacije i Bosna* (str. 24-25) Imamović koristi kako bi se predstavio i kao "stilist", posebice kad opisuje 6. i 7. st. po Kr. koje je po njemu, "bilo praćeno prodorom brojnih znanih i nezvanih hordi, plemena i naroda...". Nešto niže, Imamović plasira još jedno svoje "otkriće", po kojemu je tobože tijekom 6. i 7. st. po Kr. u Bosni sa zemljom srasnjeno ni manje ni više nego "100 gradova, a svi su bili građeni po standardima visoke rimske civilizacije, opremljeni tekućom vodom kanalizacijom, sistemom centralnog grijanja itd."!? Što je spram silinih Imamovićeve tobožnjih antičkih gradova u Bosni današnja Bosna i Hercegovina sa 109 svojih gradova.

Imamović na početku priče o Bosni u srednjem vijeku otkriva i svrhu pisanja ove knjige. Tako je jedino njemu palo na pamet pitati se "da li i u kojoj su mjeri Slaveni zaposjeli prostor današnje Bosne i Hercegovine", te u tome uočiti osnovni problem oko kojeg su se tobože spotalicali "skoro svi historičari koji su se bavili srednjovjekovnom bosanskom poviješću" (str. 27). Bilo bi interesanto od Imamovića saznati koji su se to povjesničari na tim pitanjima spotalicali. Nije jasno aludira li on samo na već spomenute V. Klaića, T. Smičiklasa, O. Knezovića, D. Mandića, P. Živkovića, V. Čorovića i S. Čirkovića ili pak i na sve druge koji nisu bili opsjednuti traganjem za "korjenima Bosne i bošnjaštva" u ilirsko-rimskim vremenima? Prvu petoricu Imamović izravno optužuje kako su "bez ikakve rezerve tvrdili da su Bosnu u doba seobe naselili Hrvati, da je to hrvatska zemlja i da je sve u njoj hrvatsko". Na postavljeno pitanje *Čija je Bosna* Imamović nudi "znanstveno utemeljeni" odgovor kako je tobože "Bosna ustvari bila zaobiđena u slavenskoj najezdi". Koga to Imamović ovim želi nasmejati? "Njen brdsko-planinski karakter" objašnjava Imamović, "omogućio je starosjediocima da se spase ispred zavojevača, čega su bili lišeni stanovnici ravničarskih krajeva" (str. 28). Imamović je u stanju konstatirati ovo usprkos vlastitih suprotnih konstatacija iznesenih samo koju stranicu prije (usp. str. 23 i 24). On ne bi bio to što jest da ne konstatira kako je "slavenska najezda dobrim dijelom zaobišla Bosnu" te da u Bosni "nema, ili su sasvim rijetki, tipični slavenski nalazi kao što su nastambe, grobovi, oruđe, oružje, nakit i dr." (str. 29). Ovdje bi se zajedno s pjesnikom moglo postaviti samo jedno pitanje: Bože mili kam' je zaš'o? Po Imamoviću, ako u Bosni i ima kakvih slavenskih tragova, onda je u pita-

⁸ Th. Mommsen, C. Patsch, D. Sergejevski, A. Mayer, P. Skok, E. Pašalić, G. Alföldy, A. Mócsy, J. Šušel, I. Bojanovski, V. Paškvalin i dr.

nju "retardirano umjetničko oblikovanje ili refleks koji zrači sa strane"!?" odnosno kako "nisu u pitanju etnička preslojavnja izvedena s ove ili one strane"!?" (str. 29). Nakon što je na takav način "vrlo logički" objasnio ilirske "korjene bošnjaštvu", Imamović se prihvatio rasvjetljavanja *Doba miraka* podrazumijevajući pod tim vrijeme od 7. do 10. st. Konstatira kako "kroz to vrijeme nema ama baš nikakvih pisanih vijesti o Bosni", a koje "ono nešto malo arheoloških spomenika ni u kom slučaju ne može nadoknditi". Unatoč sasvim suprotnim vlastitim konstatacijama na prethodnim stranicama ove iste knjige, a sve u skladu s očito pomućenom logikom, Imamović je u stanju ustvrditi kako je Bosna u to vrijeme "jamačno prolazila kroz proces slavenizacije" te da se tijekom 10. st., osim kao geografska jedinica, pojavljuje i kao "politička cjelina, a njeni stanovnici kao zaseban narod" (str. 30).

O kakvom se narodu radilo, Imamović otkriva naslovom narednog poglavlja. Bili su mu to *Bosanci-narod zemlje Bosne* (str. 31-32). Kako ni sam ne vjeruje u to što je napisao, već u prvoj rečenici toga istog poglavlja mijenja mišljenje i zaključuje kako je "u Bosni u srednjem vijeku živio jedinstven bosanski narod zvan *Bošnjani* (*podvukao A. Š!*)!"? Ovdje se zapravo radi o Imamovićevoj podvali iznešenoj još 1994. g. u udžbeniku za IV. razred osnovne škole u poglavlju *Naseljavanje Srba i Hrvata na području Bosne i Hercegovine*: "Izorna građa pokazuje da je u srednjem vijeku Bosnu naseljavao jedinstven bosanski narod, zvani Bošnjani."⁹ Iz navedenog je vidljivo da Imamović, a preko njega i državne institucije Bosne i Hercegovine, krivotvorinama koje nemaju nikakva uporišta u znanosti manipuliraju i najmlađim populacijama Bosne i Hercegovine. Ispričavši priču o Bosancima/Bošnjanima Imamović se prometnuo i u zabavljača, pričajući bajke o imenu Bosne, koje tobože datira još iz rimskih vremena te da to ime u svakom slučaju ima predslavenske korjene. Inače Imamović je priču o imenu Bosne u ilirsko-rimsko doba inicirao na stranicama sarajevskog dnevnika *Oslobodjenje* početkom 1991. g., a ponovio je i u svojoj knjizi *Korijeni Bosne i Bosanstva* pet godina kasnije.¹⁰ Samo po Imamoviću znanost je navodno "već davno utvrdila da se Bosna u rimsko doba nazivala otprilike *Bassania*, kako se to može pročitati na epigrafskim spomenicima (ablativni oblik *Ad Bassantem* (sic!)), što se odnosi na rijeku Bosnu" (str. 31).¹¹ Imamoviću je ova jedna jedina rečenica poslužila kako bi se među znanstvenicima predstavio kao peterostruki falsifikator, budući da:

1. Nikakva znanost nije mogla utvrditi postojanje Bosne u rimsko doba jer su bosansko-hercegovački prostori bili u antici uključeni u rimski Ilirik, a potom u provincije Dalmaciju i Panoniju,
2. Bosna se u skladu s tim u rimsko doba nije mogla nazivati pa ni "otprilike" *Bassania*,
3. Imamovićeva *Bassania* se na njegovu žalost, ne može pronaći ni na kakvim spomenicima pa ni na epigrafskim,
4. *Ad Bassantem* nije ablativni nego akuzativni oblik. (Što li bi na ovo rekli osmoškolci, a tek studenti što ih Imamović obrazuje na *Sarajevskom i Tuzlanskom univerzitetu*?; Da se ne radi o omažici vidi se sa stranica Imamovićeve knjige *Korijeni Bosne i Bosanstva*¹¹),

⁹ E. IMAMOVIĆ – J. BOŠNJAK, *Poznavanje društva*, Ministarstvo obrazovanja, nauke i kulture, Sarajevo 1994., 12.

¹⁰ E. IMAMOVIĆ, *Korijeni Bosne i Bosanstva*, 23-24.

¹¹ E. IMAMOVIĆ, *Korijeni Bosne i Bosanstva*, 23-24.

5. *Ad Bassantem* se ne odnosi na rijeku Bosnu nego na rimsku putnu stanicu, poznatu sa *Tabulae Peutingerianae* a koja se nalazila na prijelazu preko Bosuta kod Županje u R. Hrvatskoj.¹² Kako bi svojim izmišljotinama o imenu Bosne dao i tobožnju potvrdu, Imamović poseže za još većim falsifikatom. Ovoga puta je riječ o natpisu kojim je rimski upravitelj provincije Dalmacije Publije Kornelije Dolabela (14.-20. g.) obilježio gradnju ceste od Salone do *Heduma*, središnjeg uporišta panonsko-ilirskih Desitijata a koje se nalazilo u središnjoj Bosni.¹³ Imamović je ovim pokazao da ne vlada ni elementarnim saznanjima rimske epigrafike a u čemu je inače obvezan obrazovati i svoje studente. U suprotnom ne bi ustvrdio kako je navedeni Dolabelin natpis tobože: "Spomen Bosne od prije 1.900 godina". Natpis, za kojim Imamović poseže, zapravo je iz 18. a nikako iz 98. godine po Kr. kako bi on htio. Iz sadržaja ovog natpisa (— / {C}aesar divi Augusti f(i)lius / {A}ugustus, imp(erator), pontif(ex) max(imus), / trib(unitia) potest(ate) XXI, (c)o(n)s(ulatu) III, / viam a Salonis ad He(dum c)astel(lum) / Daesitiatum, m(ilia pass)uum / CLVI munit, / et idem viam ad Ba(thinus flu)men, / quod dividit Brev(cos ab Oseriat)ibus, / a Salonis mili(a pass)um / CLVIII) je vidljivo da na njemu nema nikakva spomena Bosni, osim ako pod Bosnom ne podrazumijeva *Bathinus*. No taj pojam je na samom natpisu jasno definiran pojmom *flumen* tj. rijekom i mogao bi se odnositi eventualno na rijeku Bosnu¹⁴ a nikako na Bosnu kao politički subjekt kao što bi Imamović pod svaku cijenu htio. Kako Imamoviću "korjени бошњаства i Bosne", koji su iznikli isključivo u njegovoj glavi, nisu dovoljno duboki prisiljen je ponovno posegnuti za falsifikatima. Tako je po Imamoviću: "utvrđeno (je) i to da su Rimljani taj naziv (ablativni oblik *Ad Bassantem*) preuzeli od starosjedilačkih Ilira". Kako se ne može pozvati ni na kakav izvor koji bi mu to potvrdio, Imamović krivotvori grčko-rimskog pisca 2. st. po Kr. Apijana Aleksandrijskog. Njegov falsifikat glasi ovako: "Zahvaljujući grčkom historičaru Apijanu iz I stoljeća n. e., saznali smo da je u antičko doba u Bosni živjelo jedno ilirsko pleme koje se zvalo *Poseni* (bez sumnje iskvarena grafija od *Boseni*). Taj naziv su naslijedili srednjovjekovni Bošnjani, odnosno Bosanci. Ustvari, riječ je o jednom te istom narodu istog imena s kontinuitetom od preko 2.000 godina" (str. 31). Što je zapravo pisao ovaj antički povjesničar? Apijan Aleksandrijski, govoreći o Oktavijanovu pokoravanju Japoda 34. g. pr. Kr., zaista spominje pleme *Posena* ali u sasvim drugačijem kontekstu: *Ἰλποδες μὲν οὖν ὀφ πέραν Ἄλπεων τότε πρῶτον Ῥωμαίων Ὀπήκουσαν καὶ αὐτῶν Ποσεινοῦς χροχ-ωρήσαντος τοῦ Καίσαρος χροστλντας ἐπιπεμφθεῖς αὐτοῖς Μάρκος Ἐλοιος εὐλε, καὶ τοὺς μὲν αἰτίους ὀκτεινε, τοὺς δε λοιποὺς χπέδοτο.*¹⁵ Očito Imamović nije u stanju čitati, a još manje razumjeti Apijanov izvorni grčki tekst. Stoga ga donosimo u prijevodu kojeg je još 1863. g. učinio Ante Starčević. Starčevićev prijevod Apijanova pasusa glasi ovako: "Tako su onda stopram Japidci preko alpbah Rimljanom podvrženi. Između njih biše Posenci, koje, budući se po odlasku Oktaviana pobunište,

¹² I. BOJANOVSKI, Prilozi za topografiju rimskih i prerdrimskih komunikacija i naselja u rimskoj provinciji Dalmaciji (IV): Rimaska cesta *Siscia-Sirmium* (Tab. Peut.) i njena topografija. *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja ANUBiH XXII/20*, Sarajevo 1984., 199; isti, *Bosna i Hercegovina u antičko doba*, Sarajevo 1988., 374.

¹³ *Corpus inscriptionum Latinarum*, br. 3201 = 10139; I. BOJANOVSKI, Dolabelin sistem cesta u rimskoj provinciji Dalmaciji, Sarajevo 1974., Tab. II, sl. 1.

¹⁴ I. BOJANOVSKI, Dolabelin sistem cesta, 192 i d.

¹⁵ APPIANS *Roman History* (with an English Translation by Horace White), M. A., LL. D. in Four Volumes, London-Cambridge, Massachusetts 1962., vol. II, Cap IV, 21.

Marko Helvić, na njih poslan, gospodstvu rimskom povvati, te načelnike ustanka pobijav, ostale pod ven-
cem prodade."¹⁶ Dakle prema Apijanu *Poseni* su bili dio japodskog plemenskog saveza. Živjeli su
s druge strane Alpa (tj. Velebita), gledajući iz Apijanove rimske perspektive. Prema tome *Pose-
ni*, koje bi Imamović htio imati rodonačelnicima Bošnjaka, tijekom posljednjih decenija stare
ere žive na području današnje Like, a nikako Bosne! Nakon toga im, na Imamovićevu žalost,
nema više spomena, što znači da nestaju s političke scene. Ali, kao što je vidljivo, Imamović
može sve. Ovaj falsifikator može oživjeti i jedno cijelo pleme koje je s povjesne scene sišlo još
prije više od dvije tisuće godina. Kako Imamović ni sam ne vjeruje u ono što je napisao o
Apijanu i *Posenima*, poseže za novim falsifikatima. Tako je po njegovu mišljenju "u procesu sla-
venizacije od *Bassania* (je) nastao naziv *Bosona*, a potom *Bosna*, a od naroda *Bassiani* (*Boseni*) nas-
tali su srednjovjekovni *Bošnjani*. Iz tog naziva razvio se suvremeni oblik Bošnjaci, odnosno *Bo-
sanci*" (str. 32). Ovo se ne može objasniti nikako drugačije osim komedijastvom koje proizvodi
jedan od najvećih falsifikatora iz redova suvremenih bošnjačkih historiografa. Primjerice Ima-
mović pozivajući se tobože na rimske natpise, Apijana Aleksandrijskog i druge njemu samo
znane izvore, pokušava prodati priču kako se navodno Bosna kao politički subjekt pod tobož-
njim imenima *Bassania* i *Bosona* javlja još u ilirsko-rimsko doba, isto kao i fantomsko pučanstvo
Bassiani (*Boseni*), a koje se tobože od srednjeg vijeka naziva *Bošnjanima* a danas *Bošnjacima* odno-
sno *Bosancima*. Imamoviću bi ova izmišljotina trebala poslužiti za "dokazivanje" predslavenskih
korijena etničke zajednice koja je svoju baklju u grbu SFRJ stekla tek 1968. g., a koja je samo
u vremenu od 1991. pa do pojave posljednje Imamovićeve knjige, naciju odnosno njeno ime
mijenjala čak četiri puta. Iako je ovo najbizarniji dio Imamovićeve knjige, on se, kao i sama
knjiga, s obzirom na vrijeme u kojem se pojavljuje, čini izuzetno opasnim za neislamske narode
u Bosni i Hercegovini. Upravo na tim kvazi-povijesnim tezama temelji se cjelokupna nacional-
na politička mitologija radikalnih bosanskih islamista koji Bosnu i Hercegovinu svojataju is-
ključivo za sebe, budući da su *Bošnjaci* (tj. *Bosanci*) tobože izravni potomci fantomskih *Posena* (tj.
Bosena) odnosno *Bošnjana*, a koji su u Bosni tobože još od velike egejske seobe (drugi milenij pr.
Kr.). U skladu sa takvim razmišljanjem svi drugi iz Bosne i Hercegovine trebaju biti eliminira-
ni, barem kad je u pitanju njihova državna konstitutivnost. Imamović će na to eksplicite i poz-
vati na kraju svoje knjige: "Naime, apsurdno je govoriti o konstitutivnosti nekoliko naroda u
zemlji koja iza sebe ima hiljadugodišnju političku povijest, koja je preko pola milenija bila sa-
mostalna država, imala svoje vladare, državne simbole, vojsku, i što je najvažnije, imala je svoj
vlastiti narod, a to su bili dobro znani Bošnjani, danas zvani Bošnjaci ili Bosanci" (str. 114).
"Dokazavši" najprije što je Bosna a zatim i koje je njeno izvorno pučanstvo, Imamović u pog-
lavlju *Mitovi i povijesna zbilja* (str. 32-34) postavlja sebi još jedan zadatak, tj. odgovoriti na pita-
nje "ko su bili stanovnici srednjovjekovne Bosne", jer rezultatima dosadašnjih istraživanja nika-
ko nije zadovoljan, s obzirom da su oni produkt "stranih" tj. srpskih i hrvatskih povjesničara za
koje "se može reći da su više izraz njihovih nacionalističkih predrasuda nego što su u pitanju
naučno utemeljene konstatacije" (str. 32). Koliki su pak Imamovićevi "znanstveni" dosezi vid-
ljivo je iz prethodnog teksta, iako novu potvrdu daje i u vlastitom prijevodu naslova Porfiroge-
netova djela *De administrando Imperio* kojeg prevodi kao *O upravljanju državom* te tituliranjem

¹⁶ Rimski Ilirija od Apiana Alexandrinskoga. *Arhiv za povjestnicu jugoslavensku*, knj. VI., uredio Ivan Kukuljević
Sakcinski, Mletci 1863., str. 173.

pisca *Sclavorum regnum* isključivo popom Dukljaninom ne uzimajući u obzir novija istraživanja koja ga poistovjećuju s barskim biskupom Grgurom (str. 33).¹⁷ Imamoviću nije cilj samo anuliranje znanstvenih dosegâ hrvatskih i srpskih povjesničara nego i dovodenje u pitanje čitavih djela Konstantina Porfirogeneta i barskog biskupa Grgura. Imamović ima vlastita pravila, tj. što se ne uklapa u njegovu tezu o tome tko su bili stanovnici srednjovjekovne Bosne treba falsificirati. Eliminirajući tako najvažnije srednjovjekovne narativne izvore te odbacivši iz osobnih nacionalističkih strasti rezultate istraživanja hrvatskih (i srpskih) povjesničara, Imamović u potrazi za "pravim" izvorima koji da tobože govore o srednjovjekovnim Bošnjanima poseže ni manje ni više nego za likovnim motivima na bosanskim srednjovjekovnim nadgrobnicima (stećcima), izdvojivši onaj iz Zgošće kod Kaknja u središnjoj Bosni na kojem pronalazi "predstavu srednjovjekovnih Bošnjana". Imamović naravno ne zna da je po svoj prilici posegnuo za nadgrobnikom bana Stjepana II. Kotromanića (oko 1326.-1353.),¹⁸ kojemu ni u snu nije palo na pamet nacionalno se odrediti prema Imamovićevim pravilima. No, da je Imamović znao za čijim je nadgrobnikom posegnuo, bez sumnje bi ga eliminirao poradi samog imena onog koji je pod njim pokopan, u skladu sa vlastitim poimanjem nacije. Samo je ovom sarajevskom "znanstveniku" mogla pasti na um pomisao kako su zaključci donešeni na osnovi podataka iz djela Konstantina Porfirogeneta i Popa Dukljanina "veoma plodno tlo za rađanje nacionalističkih ideologija i velikodržavnih pretenzija na tuđe teritorije što u kriznim vremenima može dovesti do nesagledivnih tragedija među zemljama i narodima" (str. 34). Povodeći se Imamovićevom logikom, kad je u pitanju bosansko srednjovjekovlje, najbolji su izvori srednjovjekovni nadgrobnici (stećci) pogotovo ako su bez natpisâ, kršćanskih simbola, odnosno tragova pokojnikâ ispod njih.

U poglavlju *Bosanski franjevci brane bošnjaštvo* (str. 34-36) Imamović glavnim zagovornicima "bošnjaštva" želi predstaviti ni manje ni više nego franjevce *Bosne Srebrene*, među kojima apostrofirâ fra Antuna Kneževića (1834.-1889.). Falsificirajući časnog bosanskog franjevca, Imamović maliciozno zaključuje kako je tobože propagiranje bošnjaštva "bio zvanični stav skoro svih bosanskih franjevaca" (str. 34). Zato se samo od sebe nameće pitanje što učiniše bosanski Muslimani, pa i sam Imamović kako bi u posljednjem ratu zaštitili bosanske i hercegovačke franjevce, njihove crkve i narod? Kakav li su to zločin učinili u fojničkom samostanu, od *Armije Bosne i Hercegovine* 13. studenog 1993. g. ustrijeljeni, gvardijan fra Nikica Miličević i samostanski vikar fra Mato Migić? Ima-mović očito nema pojma o Kneževićevim političkim uverenjima kao niti o političkim odredn-jima njegovih suvremenika I. F. Jukića (1818.-1857.), Blaža Josića (1820.-1868.), Jake Baltića (1813.-1887.), fra Grge Martića (1822.-1905.) i dr. Kako njemu cilj opravdava svako sredstvo, mislima fra A. Kneževića lamentira bez ikakva smisla i konteksta, dokazujući kako su tobože bosanski franjevci u 19. st. bili najvatreniji protivnici hrvatstva u Bosni, a zapravo bi htio da to oni budu i sada kad se Imamoviću čini da je on među bosanskim Muslimanima "nešto". Pozivajući se na fra Antuna Kneževića, Imamović zaobilazi istinu jer ne želi kazati kako upravo ovaj fratar u Bosni vidi tri etničke zajednice: *Turke*, pod kojima, osim azijskih Osmanlija podrazumijeva i domaće islamizirano pučanstvo, *krstjane*, pod kojima podrazumijeva bosanske Hrvate-katolike te *ričlâne*, tj. pravoslavne-Srbe.¹⁹ Poradovavši se kako

¹⁷ O ovom: E. PERIČIĆ, *Sclavorum regnum Grgura Barskog. Ljetopis popa Dukljanina*, Zagreb 1991.

¹⁸ B. MATIĆ – I. GAVRAN, *Kraljeva Sutjeska, Bobovac i okolina*, Zagreb 1987., 55-56.

¹⁹ Antun KNEŽEVIĆ, Ulazak Austro-Ugarske u Bosnu. *Dobri Pastir*, Sarajevo 1979., 213-226.

je uz pomoć bosanskih franjevaca i samog fra Antuna Kneževića iz Bosne eliminirao Hrvate, isto postupa i sa bosanskim Srbima koje imenuje "Vlasima", "Rkačima", "Riščanima" (str. 36)! U poglavlju *Doba bezimernih banova* (str. 37-38) Imamović pokazuje kako se ne samo ne zna služiti objavljenim izvorima, nego po tko zna koji puta sam sebi proturječi. Tako bizantskog pisca Kinama (Joannes Kinnamos, oko 1143.-oko 1230.), kojem kao što se vidi ne zna niti ime niti vrijeme njegova djelovanja citira prema Klaićevoj *Povijesti Bosne*.²⁰ Imamović je tog istog Klaića na prethodnim stranicama eliminirao kao neznanstvenika i nacionalista a njegovo djelo okarakterizirao neznanstvenim i nacionalističkim (str. 27, bilj. 1)! Inače navedenog grčkog pisca, Imamović po potrebama također falsificira, navodeći ga kao tobožnju potvrdu o granici Bosne iz 12. stoljeća na Drini.²¹

I poglavlje *Doba bezimernih banova* Imamović počinje "otkrićem", kako je tobože: "Bosna već u ranom srednjem vijeku bila zasebna i samostalna država s posebnim (bosanskim) narodom", a za što mu tobože "svjedoče između ostalog kontinuirani napadi na nju koji su dolazili iz susjednih zemalja." Potom poseže za srpskim županom Časlavom (oko 949.-960.), hrvatskim kraljem Krešimirom II. (949.-969.), dukljanskim vladarima i dr. Ovim Imamović pokazuje da nije upućen u mjerodavne rasprave o tom pitanju²² nego ne zna ni što je o tome napisala N. Klaić²³ iako upravo nju jedinom od "stranaca" priznaje "kompetentnom" kad je u pitanju bosansko srednjovjekovlje (usp. str. 5). S obzirom da je to tako, Imamoviću nije nelogično zaključiti kako "o stanovnicima srednjovjekovne Bosne izvorna grada nije baš obilata". No to mu nije nikakva zapreka kako bi naglasio da je sasvim "izvjesno, međutim, da je u bio etnički kompaktan narod kojeg dokumenti uvijek nazivaju jedinstvenim imenom Bošnjani" (str. 37). Kako bi i u ovu izmišljotinu valjda uvjerio sam sebe, Imamović poseže tko zna koji put za falsifikatom. Ovog puta su mu u tu svrhu poslužili ukopi šestorice pripadnika tzv. bjelobrdske kulture iz Mahovljanina kod Banjaluke, a koja svoje ime baštini po srednjovjekovnoj nekropoli u Bijelom Brdu kod Vukovara²⁴ kao tobožnjim Bošnjanima. Da se Imamović ni sam ne snalazi najbolje u vlastitim izmišljotinama, vidljivo je i iz činjenice da usprkos vlastite konstatacije kako je u Bosni "bio etnički kompaktan narod", u narednoj rečenici već mijenja mišljenje i zaključuje da je "u Bosni bilo slavenskog življa". U posljednjoj rečenici ovog poglavlja (str. 38) konstatira kako su tobožnjim čestim pomicanjima pučanstva srednjovjekovne Bosne uzrokom bili tobožnji "vjerski progoni bogumila koji su ispred križara bježali i sklanjali se iz van zemlje". Slične konstatacije o "stradanjima" krstjana u Bosni ponavlja i kasnije: "oni koji su ostali u zemlji mogli (su) birati: preći na katoličku vjeru ili otići na lomaču" (str. 52); "kako god su Bošnjani do tada bili nepokolebljivi privrženici bogumilske vjere zbog koje su radije odlazili na lomaču nego je se odricali, sada, kada su primili islam, na isti način su prigrlili tu vjeru" (str. 53). Imamović će upravo u

²⁰ V. KLAJČ, *Povijest Bosne*, Zagreb 1882.

²¹ E. IMAMOVIĆ, *Bosansko primorje od najstarijih vremena do propasti samostalne države 1463. Neum i Bosansko Primorje*, str. 9.

²² I. GOLDSTEIN, *Hrvatski rani srednji vijek*, Zagreb 1995.; M. ANČIĆ, *Putanja klatna. Ugarsko-hrvatsko kraljevstvo i Bosna u XIV. stoljeću*, Zadar - Mostar 1997.; T. RAUKAR, *Hrvatsko srednjovjekovlje*, Zagreb 1997.

²³ N. KLAJČ, *Srednjovjekovna Bosna. Politički položaj bosanskih vladara do Tvrtkove krunidbe (1377. g.)*, Zagreb 1994.

²⁴ N. MILETIĆ, Slovenska nekropola u Mahovljanima kod Banjaluke. *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, Nova serija, Arheologija, br. 34 (1979.) 1980.*, str. 137-181; ista, *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine, tom 1, Sarajevo 1988.*, str. 63.

tim tobožnjim stradanjima pronaći opravdanje za nasilja nad većim dijelom pučanstva Bosne koje nije bilo sklonu islamizaciji: "oni koji su tokom progona nasilu postali katolici sad su iskristili priliku da se osvete za sve ono što su pretrpjeli tokom progona" (str. 52). Iz navedenog je vidljivo da Imamović ne samo da nije upućen u problematiku križarskih vojni, osobito ne onih usmjerenih protiv Bosne,²⁵ nego nema elementarnih znanja ni o "Crkvi bosanskoj" odnosno o "bogumilima" kojima je toliko opsjednut.²⁶

U poglavlju *Pomjeranje stanovništva* (str. 38-39) Imamović se razmeće podacima o srednjovjekovnoj Bosni tobože iz arhiva Dubrovnika i Zadra, a zapravo ih navodi prema K. Jirečeku, J. Radoniću i B. Hrabaku, pri tom zaboravljajući svoju vlastitu konstataciju kako oni kao "stranci" ne mogu biti kompetentni kad je u pitanju bosansko srednjovjekovlje (usp. str. 6, 27 i dr.). Imamović ne bi bio to što jest da ni u ovom poglavlju ne posiježe za izmišljotinama, poput ove kako je "u vrijeme kralja Tvrtka i Bosnu (je) pogodila još jedna teška nesreća. Izbio je požar u kojem su izgorjele skoro sve šume!?" (str. 39). Iako se kroz cijelo vrijeme trudi dokazati kako u Bosni ne postoji nitko drugi izuzev Bošnjana (Bošnjaka), pogotovo ne tijekom srednjeg vijeka, zaključuje kako su se iz Bosne za vladavine bana Stjepana II. i kralja Stjepana Tvrtka I. (1353./1377.-1391.) "u novoosvojene oblasti" (prethodno je tvrdio kako Bosnu cijelo vrijeme drugi napadaju!) preseljavale "mnoge skupine stanovnika". Potom poseže za pričom o Bosancima i Hrvatima: "U arhivskoj građi primorskih gradova Bosanci (Imamović je na 38. stranici iz *Bošnjana* evoluirao u *Bosanca!*) redovito nose narodna imena (Milovac, Bogavac, Putnik, Radmil i sl.), dok hrvatski starosjedioci imaju kršćanska imena (Nikola, Petar, Pavle i sl.)". Interesantno bi bilo saznati Imamovićevo poimanje etničke pripadnosti Stjepana Tvrtka I. Kotromanića, Stjepana Dabiše (1391.-1395.), Stjepana Ostoje (1398.-1404.; 1409.-1418.), Stjepana Tvrtka II. (1404.-1409.; 1421.-1443.), Stjepana Ostojića (1418.-1421.), Stjepana Tomaša (1443.-1461.), Stjepana Tomaševića (1461.-1463.) ili pak Mihajla Krešimira II. (945./949.-969.), Stjepana Držislava (969.-995./997.), Petra Krešimira IV. (1058./1058.-1074./1075.) odnosno Dmitra Zvonimira (1075.-1089.).

Na početku poglavlja *Starosjedioci i stranci* (str. 39-40) Imamović konačno, ali na maliciozan način, priznaje kako u Bosni nisu samo Bosanci/Bošnjani: "Kako je god izvan Bosne bilo Bosanaca tako je u Bosni bilo stranaca. Među njima je bilo najviše Hrvata i Srba, budući da je riječ o pripadnicima naroda susjednih zemalja", čime iznova artikulira nastojanja bošnjačko-islamskih radikala koji svim silama nastoje izjednačiti državnopravni položaj Hrvata (i Srba) u Bosni i Hercegovini sa islamskim pučanstvom u Republici Hrvatskoj. Na isti način on i završava svoju knjigu: "Koliko god ima historijskog opravdanja da se u Bosni i Hercegovini konstitutivnim smatraju narodi susjednih zemalja, toliko ima opravdanja da se u njima takvima smatraju Bošnjaci, odnosno Bosanci, bez obzira kojoj vjeri pripadaju"!! (str. 115). Unatoč navedenog Imamoviću nije nelogično u istom poglavlju konstatirati kako svi spomenici koji govore o Bosni "isključivo spominju bosanski narod (*Natio bosnensis*) (sic!). To su iz izvorne građe dobro poznati Bošnjani" (str. 40). No, kako nema nijednog izvora na kojeg bi se pozvao, Imamović se

²⁵ M. ANČIĆ, "Križarske vojne" XII. Stoljeća. *Radovi Hrvatskog društva za znanost i umjetnost IV*, Sarajevo 1996., 13-36.

²⁶ J. ŠIDAK, *Studije o "Crkvi bosanskoj" i bogumilstvu*, Zagreb 1974.; F. ŠANJEK, *Bosansko-humski krtjani i katarsko-dualistički pokret u srednjem vijeku*, Zagreb 1975.; D. DRAGOJLOVIĆ - V. ANTIĆ, *Bogumilstvo vo srednjovjekovnata izvorna građa*, Skopje 1978.; L. PETROVIĆ, *Kršćani bosanske crkve - povijesna rasprava o problemima patarenstva ili bogumilstva u srednjovjekovnoj bosni*, Sarajevo-Mostar 1998.

u argumentiranju služi politikanstvom, primjerice: "Kako su god Hrvati narod Hrvatske a Srbi narod Srbije, tako su i Bosanci narod Bosne". No to i nije najgore što je Imamović izrekao u posljednjoj svojoj knjizi. Što kazati za njegovu konstataciju kako se tobože u Bosnu najviše Srba naselilo "kad je južni dio zemlje (Hum) osvojio srpski car Nemanja" (sic!). Promovirati srpskog velikog župana Stevana Nemanju (1170.-1196. g.) u cara nije se usudio niti sam četnički vojvoda dr V. Šešelj. Ovim se Imamović očitovao kao čovjek koji nema niti elementarnog obrazovanja kad je u pitanju srednjovjekovlje jugoistočne Europe. U suprotnom bi znao da se "carem Grkom" 1346. g. proglasio Stefan Dušan (1331.-1355.) prethodno ovladavši Makedonijom do Soluna. Inače Imamović će se na sličan način još jedan put legitimirati kao totalni neznanica, kad bude govorio o srpskoj episkopiji u Stonu. Samo u tom kontekstu shvatljiva je njegova konstatacija kako "od tada pa do 1325. godine taj dio Bosne (misli na Hum op. A. Š.) je s predklima bio pod Srbima" (str. 40). Ovim Imamović još jednom potvrđuje kako ne samo da uopće ne poznaje srednjovjekovlje jugoistoka Europe, nego niti povijest srednjeg vijeka vlastite zemlje kojoj se nameće jedinim mjerodavnim medievistom. Da je to tako vidi se i iz slijedećeg: "to je znatno podstaklo širenje pravoslavlja na prostoru današnje južne i istočne Hercegovine... Jamačno je odranije postojao izvjestan broj Bošnjana koju su ispovjedali tu vjeru... u tom dijelu Bosne" (sic!). Za pravoslavnu episkopiju u Stonu tvrdi kako joj je rad "ustvari već ranije zamro zbog pritiska bogumila. On je bio toliko snažan da je iz Stona na koncu izbjegao i posljednji kaluder." Čitatelj bi slijedeći Imamovićeve "znanstvene dosege" mogao zaključiti kako, osim bogumila i pravoslavnih, na području Huma i Stona nije postojala nijedna druga vjerska organizacija, a pogotovu ne rimokatolička, iako su prilike u tom prostoru bile sasvim drugačije. Naime, latinska biskupija u Stonu postoji najkasnije od 928. g., a vjerojatno i od 870. g., dok se srpski pravoslavni episkop u Stonu održao pedesetak godina, tj. do 1321. g. kad je otišao u manastir sv. Petra i Pavla na Limu u Raškoj.²⁷ Imamović ovo poglavlje završava onako kako ga je i započeo tj. falsificiranjem. Ovog puta u tu mu je svrhu poslužio detalj polumjeseca i zvijezde s jednog stećka kojeg je popratio legendom: "polumjesec i zvijezda, čest motiv na stećcima iz predturskog doba" (str. 41), čime bi se trebao steći utisak kako je islam u Bosni prisutan znatno prije prodora Osmanlija. Kad je u pitanju ornamentika stećaka Imamović ne zna ili ne želi znati da je "najrašireniji religiozni simbol, i najčešći ukras na stećcima uopće, to je znak križa. Prema mišljenju većeg broja autora, u ovu kategoriju spadaju i tzv. solarni znaci – predstave sunčanog kruga, "svastika", te *polumjesec i zvijezda* (podvukao A. Š.)" (sl. 3).²⁸ Imamović ne želi znati da se prikazivanjem mjeseca na stećcima simbolički označava obnavljanja života, dok je sam motiv prikazivanja mjeseca na srednjovjekovnim nadgrobnim spomenicima vrlo blizak kršćanskom vjerovanju.²⁹

²⁷ K. DRAGANOVIĆ, Katolička crkva u sredovječnoj Bosni. *Povijest Bosne i Hercegovine od najstarijih vremena do godine 1463. I.*, Sarajevo 1998., 765; I. PULJIĆ, Neum – povijesna dopovina Hrvata. *Neum zavičaj i zemlja Hrvata. Humski zbornik 1.*, Neum 1995., 39-44; isti, Crkvene prilike u srednjovjekovnoj humskoj zemlji. *Zbornik znanstvenog simpozija "Povijest hrvatskog Poštinja"*, Čapljina-Zagreb 1996., 116-150.

²⁸ P. ANDELIĆ, Doba srednjovjekovne države. *Kulturna istorija Bosne i Hercegovine od najstarijih vremena do pada ovih zemalja pod osmansku vlast*, Sarajevo 1984., 488.

²⁹ D. VIDOVIĆ, Simboličke predstave na stećcima. *Nale starine 2* (1954.), 128; N. MILETIĆ, u: *Umetnost na tlu Jugoslavije*, Beograd-Zagreb-Mostar 1982., 97; M. GRAKALIĆ, *Hrvatski agreb* 1991., 20; D. LOVRENOVIĆ, *Bosansko-humski mramorovi-stećci. Bosna franciscana V/7* (1997.) 101.

sl. 3: križ – najčešći simbol na stećcima
(neobjavljeni stećak sa Križa na Okolišću kod Bugojna)

Poglavlje *Neutemeljene aspiracije* (41-42) Imamović, suprotno vlastitim tvrdnjama sa stranica 24 i 25, započinje konstatacijom kako je Bosna "sačuvala svoje starosjedilačko stanovništvo u punoj etničkoj kompaktnosti sve do sredine 15. stoljeća, odnosno do dolaska Turaka." Potom srednjovjekovnu Bosnu definira ni manje ni više nego prostorom "između tri velike rijeke: Une, Drine i Save i mora. Unutar tih granica već se u prehistorijsko (*podvukao E. I.*) doba formirala kulturna i etnička, a potom i politička potpuno izvojena kompaktna zajednica sa svim svojim specifičnostima" (*sic!*). No to i nije najkomičnije što Imamović nudi u ovoj knjizi. Ima ovaj megaloman (srednjovjekovna Bosna između tri rijeke Une, Drine i Save) i drugih svojih "biseri". Što reći primjerice na činjenicu da bosanske povelje citira po hercegovačkom pjesniku Mehmedaliji Maku Dizdaru (str. 41, bilj. 19). Inače kad je u pitanju bosanska srednjovjekovna diplomatika, Imamović ne preza ni od čega. Vidljivo je to primjerice i iz slučaja tobožnjeg suverenstva bana Borića (1154.-1163.) nad dubrovačkim Primorjem odnosno lokrumskim benediktincima, kojeg je plasirao u knjizi *Neum i Bosansko Primorje* (str. 9), u vrijeme kad se nadao da će tim dijelom Republike Hrvatske ovladati *Armija Bosne i Hercegovine*.

Na str. 42. Imamović nastavlja sa svojim "biserima", primjerice kako su se "između državnih jezgri nalazili teritoriji tzv. "ničije zemlje" (teritorium nullis) (*sic!*) koji su etapno ulazili u sastav ove ili one političke organizacije" (str. 42). Imamović se i u ovom poglavlju po tko zna koji puta odaje apsolutnim analfabetom, iako se zapravo nameće jedinim ekspertom za bosansko srednjovjekovlje u Bosni i Hercegovini. Kako inače drugačije razumjeti njegovu konstataciju kako se tobože: "Bosna (se) i u Kulinovo doba sterala od Save do mora i od Une do Drine, bez obzira što je bosanska država u to vrijeme obuhvaćala samo uži prostor današnje srednje Bosne. Riječ je o političkom objedinjavanju etničkog prostora pošto je u navedenim granicama odranije živio jedan te isti narod – Bošnjani" (str. 42). Kad je na takav način "objasnio" tobožnju povijest srednjovjekovne Bosne, Imamović poseže i za fantaziranjem o postanku hrvatske države, prema kojoj se Bosna "razlikuje utoliko što predstavlja prastari strogo omeđeni geografski i etnički prostor koji je dobio tu fizionomiju još u prehistorijsko doba" (str. 42), što Imamovićevim riječnikom rečeno znači da su granice Bosne i Hercegovine i Republike Hrvatske od velike egejske seobe tj. od drugog tisućljeća prije Krista, ili u najgorem slučaju još od pojave tobožnjih *Bosena*. Kako se Imamović smatra obaviještenim o svemu i svačemu pogotovo kad je u pitanju Bosna, on stranice 43 i 44 svoje knjige koristi kako bi "objasnio" i *Dolazak stranaca u Bosnu*. Među strancima na prvom mjestu izdvaja "Dubrovčane" kojih je Bosna bila puna". No, kako su mu oni od ranije "neumjereni u prohtjevima a debelog obraza"³⁰ ne propušta ih ni ovom prilikom pljusnuti, s obzirom da je po Imamoviću "na bogatstvu stečenom trgovinom s Bosnom izgrađena (je) njegova (*dubrovačka podvukao A. Š.*) ukupna moć i blagostanje" (str. 43). Unatoč činjenice da "nije bilo kutka gdje ih (*Dubrovčane podvukao A. Š.*) nije bilo", Imamović njihov utjecaj iz Bosne u potpunosti eliminira, s obzirom da su "bili katolici a bosanska sredina je mahom bila bogumilska". Dakako, Imamoviću ni na kraj pameti nije palo zapitati se što li su po toj silnoj Bosni činili dominikanci i franjevci koje inače priznaju i sami bošnjački autori.³¹ Kao druge po broju

³⁰ E. IMAMOVIĆ, *Bosansko primorje od najstarijih vremena do propasti samostalne države 1463. Neum i i bosansko primorje*, str. 12.

³¹ S. A. JALIMAM, *Dominikanci u srednjovjekovnoj Bosni. Croatica Christiana Periodica XII, 22, (1988.) 73-86; isti, Spor dominikanaca i franjevaca u srednjovjekovnoj Bosni. Croatica Christiana Periodica, XIII, 23 (1989.) 9-19; isti, Djelatnost dominikanaca na teritoriji srednjovjekovne Bosne, Zenica 1990; isti, Odnos franjevaca i*

strance u Bosni Imamović izdvaja Sase, koji su tobože u nju dospjeli iz Njemačke. Naravno da Imamoviću nije važna činjenica kako takva politička organizacija u srednjem vijeku nije postojala. On nije upućen ni u podrijetlo samih Sasa, koji su u Bosnu dospjeli iz Erdelja preko Raške.³² Na kraju rasprave o strancima u Bosni Imamović ističe kako su u njoj "bili brojni Mlečani i Fiorentinci." Imamović očito nema pojma da takvih u Bosni nije bilo, a o čemu se inače mogao obavijestiti u djelu svoga nedavno preminulog kolege sa *Filozofskog fakulteta* u Sarajevu M. Šunjića,³³ čiju je i katedru bio preuzeo u vrijeme najžešćih napada *Armije BiH* na Hrvate u Bosni i Hercegovini.

U poglavlju *Izgled i narav srednjovjekovnih Bošnjana* (str. 45-47) Imamović konstatira kako su njegovi "srednjovjekovni preci imali sve osobine koje karakteriziraju gorštace: krupan stas, nabijeno tijelo, hitri i okretni, neustrašivi, vrsni ratnici i pronicljivi." Opsjednut veličinom tih svojih tobožnjih srednjovjekovnih predaka Imamović postaje po tko zna koji puta pravi komičar. Primjerice, kad govori o Stjepanu Tvrtku I. on kaže: "Jedan od nađenih prstenova u njegovoj grobnici ima promjer čak 3,5 cm. Može se zamisliti kolika ga je ruka nosila." Za bosanskog vojvodu i gospodara Donjih Krajeva te hrvatsko-dalmatinskog bana i splitskog hercega Hrvoja Vukčića (kojemu zbog imena – Hrvatinić, vjerojatno asocijacija na hrvatstvo) Imamović naglašava kako je ni manje ni više nego bio "strah i trepet Evrope."³⁴ Kako bi "divovskim proporcijama" svojih bošnjačkih predaka ponajprije zaplašio Hrvate, Imamović poseže i za D. Farlatijem, koji da "navodi da su se bosanske izbjeglice i njihovi potomci koji su po padu Bosne pod Tursku izbjegli u Split i Dalmaciju, razlikovali i isticali među tamošnjim stanovnicima također likom i izgledom." Imamović se, očito zaokupljen specijalnim zadacima psihološkog rata protiv Hrvata (i Srba) u Bosni i Hercegovini, nije imao prilike susretati sa bosanskim izbjeglicama koje su se od travnja 1992. g. u ogromnom broju slijevale i u samo Sarajevo. Kako bi svoje ilirsko-bogumilske pretke i rasno dvojio od slavenskog, osobito hrvatskog etničkog stabla, Imamović poseže ni manje ni više nego za Dubrovčaninom Ludovikom Crijevićem Tuberonom, koji navodno da je napisao: "Ne slažem se s onima koji misle da su Bosanci i Slaveni istog porijekla, i pored sličnosti u jeziku." S obzirom na Imamovićevu sklonost falsificiranju i njegovu neznaju latinskog jezika donosimo Tuberonovu misao u izvorniku na koju se on poziva: "*Quamquam sunt qui credant, Bossinates et Slovini tandem esse gentem, in quam quidem opinionem vix adducor, quandoquidem lingua inter se haud parum differunt*" tj. "Premda postoje oni koji vjeruju da su Bossinati i Slovini isto pleme, no u to jedva da mogu povjerovati, obzirom da se jezikom međusobno ne malo razlikuju."³⁴ Kako Imamović nije u stanju citati Tuberona, potrebno je naglasiti kako se *Bossinati* koje ovaj pisac spominje isključivo odnose na vlaško pučanstvo unutrašnjosti Balkana a *Slovini* prvenstveno na Hrvate ali i Slavene općenito. Nakon što je falsificirao Tuberona, Imamović je posegnuo za antropologijom "dokazujući" neslavensko porijeklo svojih predaka Bošnjana, (koji sad više nisu Bosanci). Koliko je Imamović "verziran" i u ovu znanstvenu disciplinu vidi se iz same činjenice da ne samo iskrivljuje njene rezultete nego ne zna niti ime istraživača

dominikanaca u srednjovjekovnoj Bosni, *Bosna franciscana V/8* (1997.) 194-203; M. IMAMOVIĆ, *Historija Bošnjaka*, Sarajevo 1998., 47-49

³² K. JIREČEK, Die Handelsstraßen und Bergwerke von Serbien und Bosnien während des Mittelalters. *Abb. d. Böhm. Geoll. d. Wiss., Folge VI, Bd. 10*, Prag 1879., 41; V. MIKOLJI, Povijest željeznog obrta u Bosni, Zenica 1963., 36.

³³ M. ŠUNJIĆ, Bosna i Venecija (odnosi u XIV. i XV. st.), Sarajevo 1996.

³⁴ L. TUBERONIS, *Commentariorum de temporibus suis libri XI*, knj. V).

na koga se tobože poziva, kao niti institucije u kojoj je dotični djelovao (usp. str. 47, bilj. 26). U poglavlju *Brak na bosanski način* (str. 47-48) Imamović se predstavlja bosanskim moralistom, propagirajući tobožnje vrijednosti "bosanskog braka", koji da se sklappao na način "što je mlađoženja pitao djevojku: "Si eris mihi bona et fidelis" a što bi po Imamoviću trebalo značiti "Hoćeš li mi biti dobra i vjerna?" Naravno, Imamoviću nije važan ni jezik kojeg citira ni misao koja se njime izriče, njemu je bitno samo poruka koju on želi izreći. On i na ovom mjestu zaobilazi istinu tvrdeći kako se ovdje tobože radi o "preostacima prastarih društvenih odnosa koji su se sačuvali i u brojnim drugim oblicima u brdsko-planinskoj Bosni" (str. 48). Misli li pak Imamović da su se "bogumili" u svojim obredima služili latinskim jezikom?

Završivši priču o tobožnjem bosanskom braku, Imamović započinje novu, tj. o *Bogumilstvu – životnoj odrednici Bošnjana* (str. 48-49), s namjerom pronicanja u same temelje vjere "srednjovjekovnih Bošnjana", kojoj odranije ishodište pronalazi u iranskim korjenima.³⁵ Kako i ova Imamovićeva knjiga ima strogo ciljane namjere, ni u ovom poglavlju njen autor ne propušta naglasiti kako su zbog bogumilstva na Bosnu tobože "stoljećima polazile kršćanske vojne da je iskorijene ali nije bilo uspjeha" (str. 48). Želeći dokazati uspješnost procesa islamizacije Imamović poseže za reljefom "prvih Bošnjana pod nišanima" (str. 49). Naravno da u pitanju nisu nikakvi Bošnjani, nego se zapravo radi o grobu tipičnog osmanlijskog velikodostojnika. No Imamoviću to nije ni bitno koliko mu je važno rasistički podvući "da su se srednjovjekovni Bošnjani rijetko rasno miješali s drugim narodima, odnosno katolicima i pravoslavicima" (str. 49).

I u poglavlju *Broj stanovnika srednjovjekovne Bosne* (str. 50-51) Imamović se ponovno služi falsifikatima. Tako samo njemu pada na pamet kako je Bosna tobože kao kruška s grane pala "pod Tursku" (str. 50), očito ne znajući kako je Turska samo sedamnaest godina od njega starija. Što kazati za Imamovićevu konstataciju kako se tobože porast pučanstva u Bosni i Hercegovini "veže za dolazak Turaka kada je, po njemu, uslijedio napredak u svim sverama života!" (strana 51). Rijeke hrvatskih izbjeglica iz predturske Bosne ne želi ni spomenuti jer bi time morao priznati postojanje Hrvata u Bosni, Hrvata kao autohtonog naroda srednjovjekovne Bosne. Ni u poglavlju *Bogumili postaju muslimani* (str. 51-52) Imamović ne može bez izmišljanja. Tako je po njemu: "pod navalom Turaka 1463. godine nestalo (je) srednjovjekovne bosanske države". Imamović očito ne zna da su Osmanlije još tijekom ljeta iste te 1463. g. bile izbačene iz Bosne od strane vojske hercega Stjepana Vukčića-Kosače i njegovih sinova Vladislava i Vlatka te vojske hrvatsko-ugarskog kralja Matijaša Korvina (1443.-1490.). Imamović naravno ni ne spominje činjenicu kako se *Srebrenička hanovina* održala do 1512., a *Jajačka hanovina* do 1528. g.³⁶ Kako se Imamović iz petnih žila upire dokazati da su bosanski muslimani tobože potomci bosanskih "bogumila", prisiljen je po tko zna koji puta posegnuti za izmišljotinama. Tako primjerice za 1463. g. konstatira kako su tobože: "predstavnici domaćeg plemstva i vjerske starješine s masama bogumilskog stanovništva samoinicijativno (su) došli pred sultana u Jajce da mu se poklone i priznaju ga za svoga gospodara. Tom prilikom su izjavili da od svoje želje žele preći na islam." Imamović se naravno nigdje ne može pozvati na izvornu građu. Uostalom, kad bi se i pozivao on bi tu građu falsificirao. Da iole poznaje problematiku o kojoj govori znao bi da je jedan od najviših predstavnika "Bosanske crkve", *gost* Radin, 1466. g. izbjegao pred Osmanlija-

³⁵ Usp. E. IMAMOVIĆ, *Korijeni kulturno-vjerskih odnosa Bosne i Hercegovine i Irana. Bosna i Hercegovina i svijet*. Sarajevo 1996., 47-54.

³⁶ S. ĆIRKOVIĆ, *Herceg Stefan Vukčić Kosača i njegovo doba, Pov. izd. SANU* 376, Beograd 1964.; isti, *Istorija srednjovjekovne bosanske države*, Beograd 1964., 330; isti, *Vlastela i kraljevi Bosne posle 1463. godine. Istorijski glasnik* 3 (1954.) 124-125.

ma na mletačko područje, gdje je tražio utočište za sebe i pripadnike svoje vjerske sljedbe.³⁷ Imamović očito ne zna ni za osmanlijske deftere (iako mu je recenzent upravo orijentalist i direktor *Orijentalnog instituta* u Sarajevu B. Zlatar) iz 1468./69., 1476./77., 1489., 1528.-1530., 1534.(?), 1540.-1542., 1585. i 1599.(?). U suprotnom ne bi govorio o "masama bogumila" kojih je, prema navedenim izvorima u Bosni bilo između 120 i 130 domaćinstava od kojih se također većina opirala islamizaciji.³⁸ Imamović ne zna da su i tezu o tobožnjem dobrovoljnom podvrgavanju visokog plemstva u Bosni pod Osmanlije lansirali bosanski franjevac I. F. Jukić³⁹ te ravnatelj *Zemaljskog muzeja* u Sarajevu dr. Ć. Truhelka.⁴⁰ Imamović ne želi znati da je tek malom broju bosanske vlastele pošlo za rukom uključiti se u redove osmanlijske-bosanske aristokracije s obzirom da ih je najveći dio dao pogubiti, upravo pod Jajcem, sultan Mehmed el Fatih u proljeće 1463. g.⁴¹

Imamovićeva priča o *Vjerskom šarenilu Bosne* (str. 53-54), kao uostalom i glavnina knjige, također se zasniva na falsifikatima. Kako inače drugačije razumjeti njegovu konstataciju da je tobože u Bosni "i prije dolaska Turaka postojalo vjersko šarenilo jer je uz većinske bogumile bilo nešto katolika i pravoslavaca. Takvo stanje je i nadalje ostalo. Promjene su se zbile u tom pogledu što su se bogumili pretopili u muslimane" (str. 53). Imamović ne zna da je već poodavno utvrđeno da na području Bosne, kojom je upravljao kralj Stjepan Tomaš, početkom 1459. g. nije bilo više od 42.000 bogumila te da ih je po prilici isto toliko bilo u zemljama hercega Stjepana Vukčića Kosače, što znači da se njihov broj u cijelom bosanskom kraljevstvu kretao između osamdeset i devedeset tisuća, tj. da nije predstavljao ni petinu boanskog pučanstva.⁴² Kad bi stanje bilo kakvim ga Imamović iskazuje, odkuda bi onda sultan Mehmed el Fatih samo tijekom proljetnog nasrtaja na Bosnu 1463. g., od 43 spalio čak 38 franjevačkih samostana.⁴³ Što se pak tiče islamizacije, naravno da Imamoviću činjenice ne odgovaraju. U suprotnom bi konstatirao kako je još J. Šidak utvrdio da je islamizacija podjednako zahvatila sve pučanstvo Bosne i Hercegovine, bez obzira na raniju vjersku pripadnost te da se nigdje nije provodila istom brzinom.⁴⁴ Imamovićevo, po tko zna koji puta, iskrivljavanje činjenica vidljivo je iz sljedećeg dijela njegove knjige: "S obzirom da je Turska Carevina predstavljala kozmopolitsku zajednicu u kojoj nije bilo vjerskih ni nacionalnih predrasuda, taj princip je bio primjenjen i u Bosni" (str. 54). Da je Imamović u rukama imao bilo koji franjevački ljetopis iz Bosne, morao bi se posramiti ove svoje konstatacije, dakako, ako u njega uopće ima srama i stida.

³⁷ M. ŠUNJIĆ, Jedan novi podatak o gostu Radinu i njegovoj sekti. *Godišnjak društva istoričara Bosne i Hercegovine XI*, Sarajevo 1961., 265-268; isti, jedan novi podatak o gostu Radinu i njegovoj sekti. *Hrvatska misao. Časopis za umjetnost i znanost IX*, (1998.), 155-158.

³⁸ S. M. DŽAJA, *Die "Bosnische Kirche" und das Islamisierungsproblem Bosniens und der Herzegowina in der Forschung nach dem Zweiten Weltkrieg*, München 1978., 77-80; isti, *Katoličanstvo u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo 1993., 58.

³⁹ JUKIĆ SLAVOLJUB BOŠNJAK, *Zemljopis i povijest Bosne*, Zagreb 1851., 12, 142.

⁴⁰ Ć. TRUHELKA, Historička podloga agrarnog pitanja u Bosni. *Glasnik Zemaljskog muzeja* 27 (1915.) 124.

⁴¹ S. M. DŽAJA, *Konfzionalnost i nacionalnost Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 1992., 31.

⁴² Usp. D. MANDIĆ, Bogomilska crkva bosanskih krstjana, Chicago 1962., 419; F. ŠANJEK, Bosanski krstjani u drugoj polovici XV. stoljeća. *Povijesno-teološki simpozij u povodu 500. obljetnice smrti bosanske kraljice Katarine*, održan 24. i 25. listopada 1978. u Sarajevu, Sarajevo 1979., 37.

⁴³ K. DRAGANOVIĆ, Katolička crkva u sredovječnoj Bosni, 762; S. M. DŽAJA, Od bana Kulina do austro-ugarske okupacije. *Katoličanstvo u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo 1993., 53-56.

⁴⁴ J. ŠIDAK, "L'Eglise de Bosnie" au moyen âge. *Annales de l'Institut français de Zagreb, 3^e Serie, N° 2 1976*, 29.

Unatoč iznesenog, ipak je bio prisiljen priznati kako to što kaže ne odgovara činjeničnom stanju, s obzirom da je ukidanje osmanlijske vlasti u Bosni i Hercegovini 1878. g. urodilo osječajem "gubitka privilegiranog društvenog i političkog statusa koji su uživali stotinama godina." To je, dodaje Imamović, "sveukupno muslimansko stanovništvo" (str. 107).

No, da Imamović nema blage veze s onim o čemu piše vidljivo je i iz konstatacije kako se tobože Tridentski crkveni sabor održao 1563., te da je donesena "naredba da se u svim parohijama vode spiskovi vjernika (Status animarum), te knjige vjenčanih, krštenih i umrlih koje moraju sadržavati ime, zanimanje i boravište upisane osobe" (str. 54). Imamović ne zna niti ono što osmoškolci moraju znati, tj. da je navedeni sabor Katoličke crkve trajao od 1545. do 1563. g. U poglavlju *Muslimani - "cvijeće hrvatskog naroda"* (str. 56-57) Imamović ponovo razotkriva svrhu pisanja ove svoje knjige, tj. kako je "bilo govora tko su i otkad postoje bosanski muslimani i šta o tome kaže nauka. Raspoloživa izvorna građa nam daje obilje podataka o tome kada i na koji način su u Bosnu počeli doseljavati pripadnici drugih naroda, najviše Srbi i Hrvati" (str. 58). Naravno, ni ovdje Imamović ne može bez izmišljotina. On nigdje u svojoj knjizi ne daje izvore koji bi odgovorili na njegov upit "tko su i otkad postoje bosanski muslimani."

Imamović i poglavlje *Hasan, sin popa* (str. 59-60) gradi na svojoj fantaziji, tvrdeći da su tobože "u doba srednjovjekovne bosanske samostalnosti većinsko stanovništvo u zemlji bili bogumili" (str. 59). Na ovom mjestu Imamović nevješto kopira M. Hadžijahića koji je od 1974. do 1980. g. pokušao projicirati sinkretizam bosanskih Muslimana, u bogumilstvo odnosno predslavenstvo kako bi osigurao tobožnju samobitnost bosanskim muslimanima osobito spram Hrvata (ali i Srba) a što je zapravo prije njega bila ideja A. V. Solovjeva.⁴⁵ Imamoviću naravno nije do povjesnih činjenica, u suprotnom bi znao da su bogumili iz Bosne eliminirani 1459./60. na način da ih se 12.000 povratilo u katolicizam dok ih je dio pobjegao u Hum pod zaštitu Stjepana Vukčića-Kosače.⁴⁶

Imamović i poglavlje *Korijeni bosanskog begovata* (str. 62-63), gradi na falsifikatima. Uzimam tek nekoliko njegovih "bisera". Samo "znanstvenici" poput njega mogu konstatirati da je tobože "Bosna takoreći u cijelosti sačuvala svoje staro plemstvo" te "da se u Bosnu nisu naseljavali turski feudaleci niti su uopće stranci ovdje stjecali posjede u onoj mjeri kako je to bilo u drugim državama" (str. 63). Imamović ni u izmišljanju nije dosljedan. Pratimo zato njegovo sljedeće "otkriće": "Ostali doseljenici se znatno razlikuju od ovih (tamnija pigmentacija kože, tamnija kosa i oči, povijen nos i sl.). Isti je slučaj sa doseljenim muslimanskim rodovima, uglavnom begovskim kao na primjer u Bijelom Polju, Gori i Moštru" (str. 76). Interesanto je da on ne uvažava ni bošnjačka istraživanja u tom pravcu pa ni ona koja je sprovela recenzentica njegove zadnje i predzadnje knjige B. Zlatar, a koja je dokazala da su vodeće osmanlijske feudalne obitelji 16. st. u Bosni i Hercegovini neslavenske, primjerice: Alajbegovići – Mihajbegovići, Čengići, Skenderpašići, Ulempašići i Pijalepašići.⁴⁷ Osim navedenih bosansko podrijetlo nemaju ni Bran-

⁴⁵ A. V. SOLOVJEV, Nestanak bogumilstva i islamizacija Bosne. *Godišnjak Društva istraživača Bosne i Hercegovine 1 (1949.)* 42-79.

⁴⁶ S. M. DŽAJA, Katoličanstvo u Bosni i Hercegovini, Sarajevo 1993., 57-58.

⁴⁷ B. ZLATAR, O nekim muslimanskim feudalnim porodicama u Bosni u XV i XVI stoljeću. *Prilozi Instituta za istoriju 14-15 (1978.)* 81-139.

kovići, Malkoći,⁴⁰ Pavlovići⁴⁰ dok se za još neke druge sumnja. Imamović ne želi znati da su Osmanlije sustavno iskorjenjivali visoko plemstvo, osobito pripadnike kraljevskih obitelji, u osvojenim zemljama. U skladu s tim je i bosansko plemstvo samo u neznatnom broju bilo uključeno u osmansku aristokraciju.⁴⁰

U poglavlju *Naseljavanje sjeveroistočne Bosne* (str. 72-75) Imamović po tko zna koji puta izriče samo njemu svojstvene nebuloze. Tako konstatira kako tobože: "veliki broj stećaka, (koji) predstavljaju tipična nacionalna grobna obilježja bosanskog naroda. To je razlog da je ovdje domaća, bogumilska vjera imala veoma jako uporište" (str. 72). Međutim, Imamović je zaboravio da je te i neke druge dijelove Bosne sam eliminirao iz njenog sastava (usp. str. 28). Očito mu nije poznata činjenica da bogumilska vjera ima malo zajedničkog sa stećcima na kojima je najčešći ukras križ.⁴¹ Inače Imamovića kao "znanstvenika" karakterizira i činjenica da nije u stanju prepisati niti imena autora na koje se tobože poziva. Tako primjerice uglednog sarajevsko-beogradskog antropologa Živka Mikića naziva Z. Mikićem,⁴² dok etnologa Špiru Kulišića dva puta imenuje S. Kulušićem!⁴³ Koliko je Imamović "pouzdan" kao povjesničar vidi se i iz činjenice da ne razlikuje ime od prezimena srpskog povjesničara i arhimandrita Ilariona Ruvarca (1832.-1905.), kojeg citira kao R. Ilarion?!⁴⁴ Ništa bolje nije prošao ni mostarsko-duvanjski biskup fra Paškal (po Imamoviću fra Paškol) Buconjić (1881.-1910.), kojeg inače optužuje za podsticanje iseljavanje hercegovačkih muslimana, obzirom da je "kupovao imanja iseljenih Bošnjaka iz Nevesinja i Bijelog polja i na njih naseljavao katoličko stanovništvo iz ljubušskog i mostarskog kotara".⁴⁵

U poglavlju *Naseljavanje srednje Bosne* (str. 75-77) Imamoviću se omaklo priznanje podrijetla dijela islamskog pučanstva visočkog kraja u srednjoj Bosni pa kaže: "ispitivanja su pokazala veliku antropološku sličnost između muslimanskih i katoličkih starosjedilaca, što pokazuje da se radi o pripadnicima istog naroda (Bosancima muslimanima i katolicima)" (str. 76). U ovom poglavlju Imamović, kao i u prethodnom (*Naseljavanje sjeveroistočne Bosne*, str. 73), kad je u pitanju sudjelovanje bosanskih muslimana u osvajanju hrvatskih, ugarskih i dr. prostora također iskrivljuje činjenice, uostalom a gdje to i ne čini? Po njemu su bošnjačke obitelji u Mađarsku samo "otišle u vrijeme turskog osvajanja te zemlje" (str. 73) odnosno bošnjački rodovi "su svojevremeno s turskom vojskom odselili" u Mađarsku, Slavoniju i Hrvatsku (str. 77). Naravno da mu, s obzirom na zadani cilj, na pamet ni ne pada kazati na koji su način te obitelji "otišle" u navedene zemlje te što je bio zapravo razlog njihova odlaska. No da su i kod Imamovića noge

⁴⁰ F. BABINGER, Beiträge zur Geschichte des Geschlechtes Malkoć-uglus. U: *Aufsätze und Abhandlungen zur Geschichte Südosteuropas und Schriften der Levante 1. Südosteuropa. Gesellschaft 3*. München 1962., 355-377.

⁴¹ J. RADONIĆ, Đurađ II Branković "despot Ilirika", Cetinje 1955., 111-112; Š. BEŠLAGIĆ, Nišani XV i XVI vijeka u Bosni i Hercegovini. *Djela ANUBiH knj. 53., Odjelj. društ. nauka knj. 30*, Sarajevo 1978., 45-46, 62-65.

⁴² S. M. DŽAJA, Konfesionalnost i nacionalnost Bosne i Hercegovine, 31, bilj. 47.

⁴³ D. VIDOVIĆ, Simbolične predstave na stećcima. *Nale starine 2* (1954.) 119-120; M. WENZEL, *Ukrajinski motivi na stećcima*. Sarajevo 1965., 91; P. ANDELIĆ, Doba srednjovjekovne bosanske države. *Kulturna istorija Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 1984., 488; N. MILETIĆ, Stećci. *Umjetnost na tlu Jugoslavije*, Beograd-Zagreb-Mostar 1982., 59; D. LOVRENOVIĆ, Bosansko-humski maramorovi – stećci. *Bosna franciscana V/7* (1997.) 99-101.

⁴⁴ E. IMAMOVIĆ, *Porijeklo i pripadnost stanovništva Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 1998., 47, bilj. 26.

⁴⁵ E. IMAMOVIĆ, *Porijeklo i pripadnost*, 68, bilj. 14; 92, bilj. 63.

⁴⁶ E. IMAMOVIĆ, *Porijeklo i pripadnost*, 72, bilj. 21.

⁴⁷ E. IMAMOVIĆ, *Porijeklo i pripadnost*, 109.

kratke kad je u pitanju laž, vidi se i na str. 93, gdje on, unatoč silnih "dokazivanja" o nasrtajima svakoga i svačega na "izvorno pučanstvo" Bosne, ipak priznaje aktivno sudjelovanje dijela islamiziranog pučanstva Bosne u osmanlijskim osvajanjima sa isključivom svrhom zarobljavanja ljudi, otimanja blaga, plijenjenja kršćanske imovine, uzimanja kršćanskog roblja, prisvajanje posjeda i dr. No Imamović u tome vidi tek "junačka djela" i "ogroman doprinos stvaranju tuske moći", iako su ta osvajanja kao što i sam priznaje praćena "potocima krvi i nebrojenim žrtvama" (str. 93). Kad su povijesne okolnosti krenule tijekom koji se Imamoviću ne sviđa, kako se radilo o "velikim nesrećama", o "nasilnim pokrštanjima", o "silom pokrštanju" i dr. (94-95). Imamoviću ni u snu ne pada na pamet priznati koje je vjere pučanstvo Like, Krbave, Dalmacije, Srbije i dr. bilo prije osmanlijskog osvajanja tih prostora. Unatoč činjenici da je sam (str. 93) priznao sudjelovanje dijela islamskog pučanstva Bosne u osvajačkim ratovima, Imamoviću je bijeg tog istog pučanstva iz osvojenih područja "povratak iz dijaspore", "najveće stradanje", "pomor" i sl. (str. 97), dok u isto vrijeme povratak u Bosnu i Hercegovinu protjeranog katoličkog pučanstva definira "naseljavanjem stranaca na opustjela imanja begova i aga" (str. 97). I u ovom slučaju se radi o konstataciji koju je zapravo Imamović već ranije iznio u navedenom udžbeniku za IV. razred osnovne škole: "Doseljenje Srba i Hrvata na bosanskohercegovački prostor uslijedilo je tek u vrijeme turske okupacije. Zbog čestih epidemija kuge i pogibije Bošnjaka po bojištima Turske Carevine, turske su vlasti na opustjele predjele naseljavale pripadnike Srba i Hrvata iz susjednih zemalja."³⁶ Kako je Imamoviću i samo ime Hrvat i sve što je hrvatsko mirsko (usp. str. 45), on u ovim povratnicima vidi isključivo "bošnjačko-katoličko stanovništvo" (str. 98).

Nebuloze poput ovih kako je uspostava austrijske vlasti u Bosni i Hercegovini "išla na štetu starosjedilačkog stanovništva, prije svega muslimana", te da je ona "konačno izbrisala nacionalnu kategoriju Bošnjaka (Bosanaca) katolika i Bošnjaka (Bosanaca) pravoslavaca" odnosno da je "zvanična austrijska politika (je) išla za tim da u Bosni i Hercegovini što više ojača katolički element" (str. 101) te da su austrijske vlasti "naseljavanjem kolonista s područja Monarhije željela brojčano ojačati katoličko stanovništvo kao siguran oslonac svoje vlasti na ovim prostorima" (str. 106), može pasti na um samo bolesnim mitomanima i prozirnim falsifikatorima u kakve se ovom knjigom Imamović definitivno svrstao. Poznata je naime činjenica da se cijela politika upravitelja Bosne i Hercegovine od 1882. do 1903. B. Kallajya zasnivala upravo u pravcu kojim je i Imamović, iako sa zakašnjenjem dužim od stoljeća, najvratnijim zagovornikom.³⁷ Notorna je pak činjenica da je Austro-Ugarska u Bosni i Hercegovini uglavnom išla na ruku islamskom pučanstvu.

Iako Imamović iz petnih žila i nizom falsifikata nastoji dokazati kontinuitet Iliri - "bogumili" - Muslimani - Bošnjaci - Bosanci, ne mogavši pobjeći od povijesnih činjenica iznova je i ne htijući otkrio podrijetlo dijela islamskog pučanstva kiseljačko-busovačkog kraja u srednjoj Bosni odakle inače i sam potječe: "brojna muslimanska greblja koja se skoro sva nalaze uz srednjovjekovne nekropole stećaka, što govori da je riječ o starosjedičaćkom stanovništvu koje je s bogumilstva prešlo na islam" (str. 80). Naprijed je već rečeno koji simboli dominiraju na stećcima i čiji su to znakovi.

³⁶ E. IMAMOVIĆ - J. BOŠNJAK, *Poznavanje društva*, Ministarstvo obrazovanja, nauke i kulture, Sarajevo 1994., 12.

³⁷ T. KRALJACIĆ, *Kalajev režim u Bosni i Hercegovini 1882-1903.*, Sarajevo 1987.

Imamović knjigu završava na isti način kao što ju je započeo tj. falsificiranjem. Tako primjerice u poglavlju *Ko je ko u Bosni* (str. 111-113), naravno ne navodeći nijedan izvor, konstatira kako je do "dolaska Turaka u Bosni živio jednonacionalan narod (Bošnjani) koji su u najvećoj mjeri pripadali bogumilskoj vjeri dok su manji dio činili katolici i pravoslavci" te da "dolaskom Turaka otpočinje naseljavanje stranaca, najviše Srba, Hrvata i Crnogoraca i na taj način Bosna je dobila znatan broj stanovnika hrvatske, srpske i crnogorske nacionalnosti" (str. 111). Imamoviću, kao osvjeđenom falsifikatoru činjenice i nisu bitne. Njemu naime nije poznato da su se, izuzev Muslimana, nacije u Bosni i Hercegovini konstituirale tijekom druge polovice 19. st. Što se pak tiče strukture pučanstva Bosne prije osmanlijske okupacije, utvrđeno je da je stanje bilo sasvim obrnuto od onog što nam Imamović podmeće. Prema dosadašnjim istraživanjima struktura (vjerska) Bosne bila je slijedeća:³⁸

sandžak	godina	broj domaćinstava	kršćanska domaćinstva	muslimanska domaćinstva
Bosna	1468.	37604	37272 (99,10%)	332 (0,90%)
	1485.	34734	30600 (88,10%)	4134 (11,90%)
	1489.	30885	26400 (85,48%)	4485 (14,52%)
	1520.- 1535.	36554	19619 (53,67%)	16935 (46,33%)
Hercegovina	1520.- 1535.	16665	9588 (57,53%)	7077 (42,47%)
Zvornik	1520.- 1535.	15766	13112 (83,17%)	2654 (16,83%)

³⁸ N. FILIPOVIĆ, Osvrt na položaj bosanskog seljaštva u prvoj deceniji uspostavljanja osmanske vlasti u Bosni. *Radovi Filozofskog fakulteta* u Sarajevu 3 (1956.) 63-75; isti, *Historija naroda Jugoslavije* str. 121; Ö. L. BARKAN, Essai sur les données statistiques des registres de recensement dans l'Empire Ottoman aux Xe et XVe siècles. *Journal of the Economic and Social History of the Orient* [Leiden] 1 (1958.) 9-36; S. M. DŽAJA, Konfesionalnost i nacionalnost, str. 60.

U Imamovićevim natojanjima eliminacije Hrvata (i Srba) kao današnjih konstitutivnih naroda Bosne i Hercegovine, nikako se ne uklapa činjenica što su se "Bosanci katolici počeli identificirati s Hrvatima (katolicima)", odnosno što se "danas uopće ne pravi razlika između Bosanaca katolika i doseljenih Hrvata kao ni između Bosanaca pravoslavaca i doseljenih Srba odnosno Crnogoraca" (str. 112). Po njegovoj logici nacionalist je svaki onaj koji smatra "da su svi bosanski katolici Hrvati a pravoslavci Srbi" (što usput rečeno i nije istina), dok mu s druge strane nacionalizam nije isticati kako je cjelokupno islamsko pučanstvo Bosne i susjednih zemalja isključivo bošnjačko. Imamović "pouzdao zna" kako "u masi današnjih Hrvata, koji se zvanično tako izjašnjavaju, ima ogroman broj Bosanaca katolika kao i u masi Srba Bosanaca pravoslavaca." Stoga on za to ima spremljeno rješenje, tj. uvesti "rubrike "Bošnjak (Bosanac) katolik" i "Bošnjak (Bosanac) pravoslavac" dakako u prvom popisu pučanstva Bosne i Hercegovine (str. 113). Misli Imamović, vjerojatno, kad je nekad moglo s rubrikom "opredijeljen" ili "neopredijeljen" zašto danas ne bi moglo opet primijeniti bosanski eksperiment.

Imamovićeva knjiga, zvučnog naslova, ima vrlo precizan cilj. Namjera joj je "znanstveno" poduprijeti eliminiranje konstitutivnosti Hrvata (i Srba) u Bosni i Hercegovini te uključivanje ovih naroda u bošnjačko-islamski džemat. Kada se eliminiraju Hrvati i Srbi u Bosni i Hercegovini ostaju samo Muslimani kao jedini politički narod i napokon je Bosna i Hercegovina isključivo njihova država. Braneći svoj radikalizam Imamović ima hrabrosti javno izreći misao kako je apsurdno "govoriti o konstitutivnosti nekoliko naroda u zemlji koja iza sebe ima hiljadugodišnju političku povijest, koja je preko pola milenija bila samostalna država, imala svoje vladare, državne simbole, vojsku, i što je najvažnije, imala je svoj vlastiti narod, a to su bili dobro znani Bošnjani, danas zvani Bošnjaci ili Bosanci". Bosna i Hercegovina njima je isključivo bošnjačka, dok Hrvati (kao i Srbi) u Bosni i Hercegovini nemaju se "šta konstituirati" i nemaju se šta u njoj osjećati ravnopravnima sa Bošnjacima. Imamoviću i njegovim istomišljenicima suprotno stajalište, tj. da su Hrvati i Srbi također konstitutivni narod Bosne i Hercegovine, bilo bi moguće samo u slučaju "da je neki od njih doseljenjem u Bosnu donio "u miraz" dio svoje države, odnosno određeni teritorij" (str. 114). S ovim ratničkim poklicem Imamović, kao uostalom i cijelom knji-gom, na više nego primitivan način, tobože na osnovi "povijesnog prava" što ga on kao nazovi "znanstvenik" stvara, poziva ne samo na borbu protiv Hrvata i Srba kao "stranaca" u Bosni i Hercegovini, nego čak što više potiče na osvajanje susjednih zemalja. Takvo razmišljanje civilizirano zakonodavstvo i sankcionira, pogotovo kad ga njegov pisac još i autorizira. Međutim mitoman Imamović može mirno snivati snove o isključivo bošnjačkoj Bosni, s obzirom da ga zakonodavstvo zemlje u kojoj je nastavnik na državnim univerzitetima ne poziva na odgovornost a međunarodna zajednica još manje. Uporno je ona izravno financirala sve posljednje Imamovićeve projekte. O kakvom se, kad je Imamović u pitanju, "znanstveniku" radi vidi se iz njegove naredne tvrdnje da se tobože "Bosna i Hercegovina i danas stercu u onim granicama kakve su bile u doba njenih banova i kraljeva prije 7, 8, 9, 10 i više stoljeća" (str. 114). Ne treba ni spominjati da i pučkoškolci znaju kako Bosna kao politička jedinica nije niti postojala tijekom 7., 8., 9. i 10. stljeća. Nažalost stječe se dojam da su upravo ovakva razmišljanja Imamoviću bila glavna preporuka njegovim imenovanjima ravnatelja najstarije znanstveno-kulturne institucije u Bosni i Hercegovini *Zemaljskog muzeja* u Sarajevu (1993.-1995.), odnosno profesorom srednjovjekovne povijesti na *Filozofskom fakultetu* u Sarajevu, nakon umirovljenja prof. dr. Marka Šunjića.

Imamović knjigu, koja ostaje povijesni spomenik jednog ludila, završava programom bošnjačko-islamskih radikala. Smisao tog programa izrekao je Imamović na ovaj način: "koliko god

ima historijskog opravdanja da se u Bosni i Hercegovini konstitutivnim smatraju narodi susjednih zemalja, tako ima opravdanja da se u njima (tj. u Hrvatskoj i Srbiji *op. A. Š.*) takvima smatraju Bošnjaci, odnosno Bosanci, bez obzira kojoj vjeri pripadaju" (str. 115).

I na kraju suvišno je isticati kako je i ova Imamovićeva knjiga puna objeda protiv Hrvata osobito onih u Bosni i Hercegovini. Ona predstavlja upravo ono što Imamović drugima želi prišiti: "školski primjer kako i u kojoj mjeri se nauka može podrediti interesima politike i nacionalizma" (str. 5). Koje li ironije? Koliko god je ova Imamovićeva knjiga i cjelokupni njegov "znanstveni" opus u pravom smislu primitivni nacionalistički pamflet, ipak se o njemu mora pozabaviti povijesna znanost. Dužnost je svake znanosti, a osobito povijesne, braniti nju samu i ustati protiv pokušaja zaludivanja cijelog jednog naroda služeći se falsifikatima dosadašnjih povijesnih istraživanja.

Na kraju ocjene Imamovićeve knjige bitno je podvući i slijedeće: Koliko god je svaki pokušaj rasprave o povijesnim pitanjima, kakva se u posljednje vrijeme u Sarajevu iniciraju, unaprijed osuđen na neuspjeh, ipak nas znanstvena savjest obvezuje na dijalog. Više se ne može šutjeti i čekati da opasne sarajevske poruke, umotane u navodni znanstveni celofan, ostaju bez upozorenja i komentara. Već nekoliko godina čeka se da intelektualci, iz redova naroda kojem i Imamović pripada, sami progovore i zaustave pojedince poput njega, koji vulgariziraju gotovo sve zajedničke znanstvene tekovine Muslimana-Bošnjaka, Srba i Hrvata te ruše mostove zajedničke suranje.

Ante Škegro

Nikola Jakšić, *Zemunik. Srednjovjekovni zadarski kaštel i turska kasaba*, Muzej hrvatskih arheoloških spomenika - Split: Scintillae Stephano Gunjaca dictae 1, Split 1997., 96 str.

Razdoblje povijesti srednjega i ranog novog vijeka naselja i utvrde Zemunik kraj Zadra istraživačka je tema kojom se u knjizi nevelikog opsega bavi ugledni povjesničar umjetnosti i arheolog dr. Nikola Jakšić. Knjižica je objavljena kao prvo djelo u novopokrenutoj seriji posvećenoj istaknutom hrvatskom arheologu i povjesniku Stjepanu Gunjači (1909.-1981.), u izdanju Muzeja hrvatskih arheoloških spomenika u Splitu.

Nakon kraćeg uvoda (5) autor u poglavlju "Srednjovjekovni kaštel, posjed zadarske komune" (6-26) ukazuje na početak spomena naselja Zemunik u srednjem vijeku (13. st.). U vrelima se mjesto određenije spominje u ispravi hrvatsko-ugarskog kralja Ladislava IV. Kumanca (1.VIII.1285. god.), izdanoj redovnicama zadarskog samostana Sv. Marije "de Alta Ripa", kojom se samostanu predaje na uporabu jedan posjed blizu Zemunika. U srednjem vijeku Zemunik je sastavni dio zadarske komune i njegova krajnja istočna točka prema posjedima hrvatskoga rodovskog plemstva te se ondje nalazio jedan vojni odred. Obrambena utvrda, zajedno sa crkvom posvećenom Sv. Jakovu, podignuti su ili obnovljeni potkraj 12. stoljeća u sklopu širih nastojanja obnove i snaženja kraljevske vlasti u Hrvatskoj i Dalmaciji. Na osnovi bilježničkih spisa iz Povijesnoga arhiva u Zadru saznajemo približan smještaj i granice Zemunika u srednjovjekovno doba. Prema tim podacima (razni zemljišni ugovori) Zemunik je bio okružen selima Komorane (W), Strupnić (NW), Varikašići (N), Podi (N/NE), Miljača (NE-E), Starovšane (E),

Tršci (SE), Mrljane (S) i Babin dub (SW).

Poglavlje "Zemunik u posjedu Veniera" (27-39) obrađuje razdoblje od 1409. godine, kada su naselje i utvrda dospjeli u posjed istaknute mletačke plemićke obitelji Venier te njihovim posredstvom u podzakup raznim drugim vlasnicima (npr. Michael Giustinian i dr.). U istome poglavlju autor se detaljno bavi različitim ugovorima o zakupu vlasničkih prihoda sa zemuničkog posjeda ili zakupom prihoda od crkvene desetine. Takve vrste ugovora (posebice ugovor iz 1466.-70. god. sklopljen između Marka Frankovića i Donata Pasinija s vlastelinom Michaelom Giustinianom), predstavljaju važan izvor za proučavanje tadašnjih običaja i proizvodnih odnosa, kao i demografskog stanja u selu u 15. stoljeću. U razdoblju 14. i 15. stoljeća spominje se u svezi crkve Sv. Jakova i istoimena bratovština koja raspolaže sa posjedima u okolici Zemunika. Sljedeće poglavlje ("Pripreme za obranu od Turaka", 39-45) odnosi se na razdoblje početaka turskih provala na zadarski teritorij i gradnju (1504. god.) zemuničke obrambene utvrde. Iz 1527. godine potječe najstariji popis žiteljstva zadarskoga kraja, a za Zemunik su zabilježena 543 stanovnika (vjerojatno je uključeno izbjeglo stanovništvo iz okolnih sela). Sredinom 15. stoljeća Zemunik slovi kao jedna od vodećih protuturskih utvrda u zadarskom području (uz Nin i Novigrad).

"Posljednje godine prije turske okupacije" kratka je cjelina (45-49) koja se odnosi na doba Ciparskoga rata, tijekom kojeg (1570. god.) mletački zapovjednik Jakov Contarini - uslijed nemogućnosti obrane utvrde - predaje Zemunik turskom osvajaču.

Dospjećem pod tursku vlast (poglavlje "Turska utvrda i kasaba na prilazu Zadru", 49-53) Zemunik ulazi u sastav Kliškog ili Ličkog sandžaka. Ubraja se među važnije utvrđene turske gradove u sjevernodalmatinskom zaleđu, a u upravnom je smislu imao status kasabe (manjeg gradskog naselja). U tvrđavi se nalazila plaćena pogranična vojska pod zapovjedništvom dizdara, a u naselju su podignuti džamija i mekteb za osnovnu vjersku poduku.

U posljednjem prilogu ("Kandijski rat i osvajanje Zemunika", 53-66) autor prenosi opis zemuničkih ratnih događanja 1647. godine iz pera šibenskoga kroničara Frane Divnića (prema: "Povijest kandijskog rata u Dalmaciji", preveo D. Kečkemet, Split 1986.). Ratne operacije na zadarskom području vodio je mletački vojskovođa Leonardo Foscolo, a završile su uspješnim zauzimanjem Zemunika i okolnih naselja. Utvrda Zemunik je tada napuštena, a prostor je naselilo novo kršćansko stanovništvo.

U prilogima knjige autor objavljuje niz arhivskih dokumenata iz prošlosti Zemunika u srednjem i ranom novom vijeku (67-92). Vrijednošću za proučavatelje Kandijskoga rata na sjevernodalmatinskom području, izdvaja se izvješće nepoznatog suvremenika o zauzimanju utvrde Zemunik u ožujku 1647. godine (86-92). Na kraju knjige nalaze se sažetak na engleskom jeziku i sadržaj (93-95).

Nevelika knjiga Nikole Jakšića, iako ne teži predstaviti cjelovitu povijest Zemunika, obrađuje sustavno i na osnovi neobjavljene arhivske građe - stoljeća zemuničke povjesnice u vrijeme kada je ovo mjesto imalo istaknutu ulogu u povijesti sjevernodalmatinskoga zaleđa. Zemunička tvrda i vojne postrojbe kroz stoljeća, naselje u kršćansko i tursko doba, demografski razvoj, posjednički odnosi, crkva i svakodnevni život, ali i ratna događanja koja su mijenjala demografsku, etničku i vjersku sliku prostora, temeljna su istraživačka pitanja kojima se autor bavi u ovome radu. Izneseno kulturno-povijesno gradivo pruža proučavateljima dalmatinske povjesnice niz novih i dragocjenih spoznaja o zemuničkoj povijesti, a jasan i jezgrovit stil čini studiju dostupnu najširem čitateljstvu.

Lovorka Čoralić

Niko Kapetanić, Nenad Vekarić, *Stanovništvo Konavala*, 1998., Izdanje Zavoda za povijesne znanosti u Dubrovniku

U izdanju Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku objavljena je povijesno-demografska studija "Stanovništvo Konavala" - I. dio, djelo dvaju autora, Nika Kapetanića i Nenada Vekarića. Njihova je suradnja nedavno urodila i vrlo zanimljivom knjigom "Falsifikat o podrijetlu konavoskih rodova" (1997.). Studija "Stanovništvo Konavala" istražuje povijest Konavala, kretanje i strukturu njegova stanovništva od 15. stoljeća do danas. Djelo je napisano na temelju ogromnog broja različitih izvora, od matičnih knjiga, poreznih popisa, sudskih parnica, ugovora, oporuka itd. U analizi mikroregije, uz demografske metode istraživanja, korištene su etnografske i genealoške metode kojima se prate pojave i smjerovi migracija. Također, analize su upotpunjene detaljnim tablicama i grafikovima koji zaokružuju sliku o stanovništvu Konavala u tom velikom razdoblju.

U uvodnom dijelu studije autori prate povijest stanovništva Konavala do 1426. godine. Nakon pada Epidaura 614., te nakon što je Bazilije odagnao Saracene 867. godine, Cavtat je bio izvan dubrovačkoga distrikta, a pod bizantskom jurisdikcijom. Od 13. stoljeća ponovno je vraćen pod dubrovačku jurisdikciju, ali s prekidima, a od 1391. do 1426. godine je bio u vlasništvu bosanskoga velikaša Pavla Radinovića i njegovih nasljednika. Konavli su pak, dok je Cavtat bio bizantski, bili u sastavu Travunije, ali postupno su se osamostalili. Najranije stanovništvo Konavala, zaključuju autori, bio je etnički konglomerat Ilira, Romana i u 7. stoljeću doseljenih Slavena. Zbog geostrateškog položaja na razmeđu Istoka i Zapada, to područje u ranom srednjem vijeku često mijenja gospodara. U 10. stoljeću Konavli su autonomni, iako u sastavu s Trebinjskom oblašću, a u 11. stoljeću dio su Duklje. Širenjem Raške, Konavli u 12. stoljeću dolaze pod njezinu vlast, i bivaju pod njom do 1371. godine, kad se osamostaljuju lokalni knezovi. U 14. stoljeću, Konavli su podijeljeni između dvaju velikaša, Sandalja Hranića i Radoslava Pavlovića. Od njih su Dubrovčani ovo područje i stekli 1419., odnosno 1426. godine. To je bio rezultat politike teritorijalnog proširenja Republike te dugotrajnog zalaganja Grada za logičnim širenjem svoga neposrednog zaleđa.

U poglavlju o vjerskoj pripadnosti Konavljana autori prate početno širenje latinskog kršćanstva. Rascijep koji se u 11. stoljeću dogodio u katoličkoj crkvi odrazio se na područje Konavala i Travunije te se u 12. stoljeću razvija utjecaj Nemanjića. Međutim, katoličanstvo se i dalje održava jer se Urošev sin Stefan 1276. okreće Zapadu, a majka Stefana Uroša i Uroša II. Milutina bila je Francuskinja - katolkinja. Ona je pomagala obnoviti Trebinjsku biskupiju ukinutu 1276. godine. Ipak, u 13. i 14. stoljeću progone se katolici ili nasilno pokršćavaju, osobito u vrijeme Dušanove vladavine, jer je Dušan pokušao iskorijeniti "eres latinsku". Smrću Uroša V. prestaje srpska vladavina Konavlima. U vrijeme Tvrtka u Konavle dolazi i crkva bosanska. Stoga autori analiziraju suživot triju vjerskih struja. Zaključuju da su Dubrovčani, u vrijeme kad su ponovno stekli Konavle, ondje zatekli vjerski mješovito stanovništvo, odnosno narod koji se prilagodio trenutnom gospodaru. Kao posljedica toga, stvorena je crkva izvan čvrste organizacije, na granici Istočne i Zapadne. Proces miješanja vjerskih struja prekinuo je dolazak Dubrovčana, definirajući Konavljane onakvima kakvi su danas, nacionalno i vjerski - Hrvati i katolici. Poglavlje o Konavlima u Dubrovačkoj Republici, govori o prvotno zatečenom stanju i postupnoj stabilizaciji dubrovačke vlasti na tom području. Autori opisuju socijalnu strukturu stanov-

ništva, koja se sastojala od tri osnovna sloja - vlasteličića, puka i svećenstva. Ciljevi dubrovačke politike na novostečenom posjedu bili su jasni: osigurati vlast i vlasništvo nad zemljom te integrirati cijelo područje pod dubrovačku crkvenu jurisdikciju. Da bi se osigurao isključivi primat katoličke crkve na ovom području, provodila se politika misionarstva i njom se do 15. stoljeća postigla unifikacija crkve. U ovom poglavlju autori donose opsežan popis Konavljana koji se spominju u zemljišniku iz 1423./27. godine, prvom izvoru koji spominje imena stanovnika i toponime tog područja. Spominju se i nemirna vremena 15. stoljeća, kad se Cavtat brani od opasnosti s Istoka, a dolazi i do okupacije Konavala u ratu Dubrovnik s hercegom Stjepanom Vukčićem Kosačom (1451.-1454.) te do turskog upada u Konavle 1471. godine. Nakon povijesnog dijela knjige slijedi opširna analiza stanovništva Konavala od 1423. do 1991. godine. Godine 1423., prema procjeni autora, Konavle su imale oko 7.000 stanovnika. Zbog turske opasnosti na granici je bilo puno kršćanskih izbjeglica te se procjenjuje da je nakon pada Bosne (1463.) i Hercegovine (1481.) u Konavlima bilo više od 17.000 stanovnika. Analizom dokumenata dokazano je da se u vrijeme turske opasnosti pojavljuje velik broj atipičnih prezimena za ovo područje, većinom hercegovačkog podrijetla. Iako do tada planski naseljavano područje, Konavli sada postaju prenapučeni, te autori prate procese ne samo populacijske politike državne dubrovačke vlasti (emigracije), nego i razvoj običajnog prava, koje je rezultat života na ograničenom prostoru – primjerice pojava levirata i domazetstva. Demografskom analizom prati se pojava epidemija, gladnih godina i nepogoda, koje su tipičan odraz prirodne neravnoteže u razdoblju pranapučenosti. Pošast kuge u Dubrovniku odnijela je godine 1526./27. godine čak 20.000 života. Do većeg pada stanovništva dolazi i u vrijeme Kandijskog rata, zatim tijekom provala hajduka i Crnogoraca, te konačno nakon velikog potresa 1667. godine. Nakon ovog burnog razdoblja stanovništvo se Konavala smanjilo na samo 4.332 osoba. Već u 18. stoljeću demografski trend ponovno se mijenja, smanjuje se stopa smrtnosti, a razvija brodarstvo i trgovina.

Godine 1806. prekidaju se svi spontani društveni i demografski procesi na području Dubrovačke Republike. U sam Grad stižu konavoske izbjeglice, a Konavli su izloženi pljački. Prema popisu iz 1807. godine Konavli su imali 5.299 stanovnika. Poglavlje o 19. stoljeću opisuje razdoblje tranzicije: uklanjaju se granice prema dalmatinskim područjima pa se povećava mobilnost i otvorenost stanovništva. Demografsku sliku promijenili su i privremeni stanovnici koji dolaze zajedno s austrijskim sustavom administracije. Autori prate i nagli porast stanovništva uzrokovan smanjenjem smrtnosti i razvojem zdravstva. Taj višak stanovništva ponovno je uzrokovao poremećaj prirodne ravnoteže, a to je rezultiralo migracijom u prekoceanske zemlje. Poglavlje o 20. stoljeću, kako naglašavaju autori, daje samo naznake kretanja stanovništva od 1900. godine do danas. U agrarnim područjima (dakle i u Konavlima), pada broj stanovništva, a stanje je djelomično stabilizirano tek izgradnjom Jadranske turističke ceste i zračne luke, te većom valorizacijom prirodnih ljepota ovoga kraja. Autori poglavlje o stanovništvu Konavala završavaju njegovom tragedijom tijekom srpske i crnogorske agresije 1991. godine, kada se odvijala trinaestomjesečna pljačka ovog područja. U tom je razdoblju u Konavlima spaljeno 604 kuće (31,51 %), a proces povratka stanovnika još je u tijeku.

Iduće poglavlje analizira migracije u Konavle od 1674. do 1918. godine. Temeljni izvor za to istraživanje jesu nepotpune matične knjige, knjige "stanja duša" većim su dijelom uništene. Autori ipak dolaze do zanimljivih rezultata, što pokazuju i vrlo detaljne tablice konavoskih rodova za razdoblje 1673. - 1674. godine. U sklopu ovog poglavlja prati se naseljavanje stalnih

muških doseljenika u Konavle. Autori primjećuju relativno nizak intenzitet migracija jer je jedino Cavtat bio privlačan kao brodarsko središte. Vrlo je zanimljiva tablica koja po župama pokazuje odnos između podrijetla muških stalnih doseljenika i njihova novog konavoskog domicila (1674.-1918.). Autori analiziraju i izmjenu stanovništva konavoskih naselja metodom genealoškog utvrđivanja trajanja rodova, čime se utvrđuje intenzitet migracijskih strujanja te stupanj autohtonosti konavoskog stanovništva. Vrlo visok stupanj autohtonosti i zatvorenosti cjeline temeljen protok stanovništva od 1674. do 1918. godine prikazan je tabelarno. Demografski procesi ovog razdoblja prate se u nekim specifičnim socijalnim strukturama, primjerice migracije nahoda koji su u Konavlima osnovali obitelj i povećali broj stanovnika. S druge strane, analiza koja prati migracije žena u Konavlima, pokazuje da je u patrijarhalnoj sredini, gdje su se kćeri selile s ognjišta, samo 50 % žena ostalo živjeti u naseljima u kojima su bile i rođene. Autori istražuju i migracije unutar samih Konavala, dakle lokalna i mikrolokalna kretanja stanovništva. Utvrđuju da je najintenzivniji proces doseljavanja na područje Dubrovnika i Cavtata, a da je južni dio Konavala gravitirao prema Boki kotorskoj. Konavljani u novim sredinama uglavnom postaju zanatlije i vojnici, a žene sluškinje, iako dokumenti pokazuju da su u Dubrovniku neki preskakali staleže. Istovremeno, dokazan je negativni saldo migracijskog smjera Dubrovnik - Konavle. Zanimljive su i tablice kojima su, na temelju dubrovačkih kroničara, popisani vlasteoski rodovi podrijetlom iz Konavala. Kao što je već navedeno, u drugoj polovici 19. stoljeća, zbog gospodarske krize, širi se veliki iseljenički val u zemlje preko Atlantika. Podaci u tablicama pokazuju da se zbog viška radne snage svako četvrto muško dijete iseljavalo u Ameriku. Za analizu stanovništva poslije 1831. godine primijenjena je komparativna ili vitalno-statistička metoda, koja je pokazala veliko iseljavanje sve do sredine ovog stoljeća, do razvoja turizma i izgradnje potrebne infrastrukture.

U poglavlju o prirodnom kretanju stanovništva autori upozoravaju na nepotpunost izvora te specifičnost istraživanja mikroregije u kojem i najmanja nepreciznost bitno utječe na rezultat istraživanja. U austrijsko doba provodili su se precizni popisi pučanstva te su očuvane potpune matične knjige, prema kojima se kretanje stanovništva od 1830. godine lako prati. Demografsko istraživanje nadopunjava se etnografskom analizom kojom se ustanovljuju društvena pravila unutar životnih ciklusa stanovništva, primjerice maksimumi ili minimumi začeća, rođenja ili vjenčanja. Ova "sezonska kretanja" bila su uvjetovana gospodarskim prilikama, crkvenim odredbama ili običajnim zakonima. Ustanovljena je vrlo visoka stopa smrtnosti od 15. do 18. stoljeća, sve do razvoja karantenskog sustava u Dubrovniku. Analiziraju se kritični mjeseci umiranja, nabrajaju najčešće bolesti te uzroci smrti. Autori naglašavaju da je izuzetno visoka stopa smrtnosti izazvana velikim brojem nahoda u regiji, rođenje kojih nije upisano u toj regiji, ali su umirali u njoj. Njihova je smrtnost bila i inače izuzetno velika; "sumorna djetinjstva" tih nesretnika opisana su posljednjem poglavlju ove studije. Ovo poglavlje analizira društveni i statusni položaj stanovništva, dobnu i spolnu strukturu te strukturu vjeroispovijesti i nacionalnosti. Opisuje se domaćinstva i bračne zajednice, pojava zadruga i velikih kuća. Izračunata je stopa nupcijaliteta, omjer roditelja i djece pod okriljem, živor obudovljenih itd. Analiza strukture stanovništva prema vjeroispovijesti i nacionalnosti utvrđuje da su u 17. stoljeću zbog ekskluzivnosti katoličke crkve na ovom prostoru svi stanovnici bili katolici. Tek se u 18. stoljeću, a posebno nakon pada Republike, "sitnovjercima" dopušta stanovanje u dubrovačkim predgrađima. Tijekom 19. stoljeća razvija se nacionalno osvještavanje stanovnika Konavala, ali se u 20. stoljeću provodi de-kroatizacija cijelog dubrovačkog prostora planiranim doseljnjima.

Studija "Stanovništvo Konavala" povijesnim i demografsko-analitičkim dijelom ogroman je do-

prinos poznavanju Konavala. Pristupom i korištenjem velikog broja različitih vrsta izvora ona je i odličan metodološki model za slična povijesno-demografska i antropološka istraživanja.

Irena Benyovsky

Michel Mollat du Jourdin, *L'Europa e il mare dall'antichità a oggi*, Editori Laterza, biblioteca "Economica Laterza", sv. 84, Roma-Bari 1996., 349 str.

Michel Mollat du Jourdin francuski je povjesničar, profesor na Pariškom sveučilištu i ravnatelj tamošnje "Ecole des hautes. Etudes en sciences sociales". U istraživačkom radu Mollat se poglavito bavi problematikom socijalne povijesti (*I poveri nel Medioevo*, 1978) i poviješću mora i pomorstva (*La vie quotidienne des marins de l'Atlantique, Moyen Age - XVIe siècle*, Pariz 1983. i dr.). Djelo koje je pred nama sastavni je dio edicije "Fare l'Europa" koju čine izdavači iz pet različitih nacionalnih i jezičkih područja ("Beck" iz Münchena, "Basil Blackwell" iz Oxforda, "Critica" iz Barcelone, "Laterza" iz Rima i Barija te "Seuil" iz Pariza). Cilj novopokrenute biblioteke je - kako je i naslovljeno - pridonijeti u stvaranju ujedinjene Europe, približiti i rasvijetliti pojedine razvojne etape i kulturne sastavnice te najširem čitateljstvu i stručnjacima ponuditi odgovore na neka temeljna pitanja iz zajedničke prošlosti naroda diljem Europe (iz predgovora, Jacques Le Goff, VII-VIII).

Djelo koje potpisuje vrсни proučavatelj i poznavatelj uloge mora u europskoj i svjetskoj povijesti M. Mollat pisano je s namjerom ukazivanja na ključne razvojne sastavnice u svezi života uz more i na moru na europskom području s naglaskom na prožimanju, utjecajima, sličnostima i razlikama između europskoga sjevera (Baltik) i Sredozemlja (*Premessa*, 3-6).

Prva cjelina knjige naslovljena je *L'Europa e il mare nello spazio e nel tempo (7-188)* i započinje razmatranjem prirodno-zemljopisnih obilježja i sastavnica europskog kontinenta u cjelini, ali i pojedinih europskih zemalja i naroda koji su tijekom prošlosti bili najviše usmjereni maritimnom načinu života. Okvirne sličnosti i razlike između prirode, stanovništva, gospodarstva, civilizacijske baštine i načina života na Sredozemlju (kojega autor također dijeli na više zasebnih cjelina) i Sjevernom moru središnji su dio razmatranja kojime se čitatelj uvodi u bogatstvo problematike europskih mora. Povijest europskih mora autor potom prati od najstarijih vremena (obavijenih legendama, antičkim, keltskim, germanskim i skandinavskim mitovima), ukazuje na kontinuitet života i naseljenosti sredozemnog prostora od antike do srednjeg vijeka te težnje srednjovjekovnih vladara, država i gradova da ovladaju morima (primjer Mletačke Republike i njezine višestoljetne borbe za prevlast nad Jadranom). Ranosrednjovjekovna uloga mora u povijesti europskoga sjevera razmatra se osvrtno na vikinške pothvate, ulogu onodobnih vladara (Alfred Veliki, Knut Veliki, Vilim Osvajač) u oblikovanju prvih dobro ustrojenih državnih ratnih mornarica te značaj uspostave gradova Hanze u stvaranju globalnog europskog tržišta. Upoznavanje europskog sjevera i juga odvijalo se tada posredstvom trgovaca, putnika, hodočasnika, studenata i pustolova, koji su, vraćajući se u rodne krajeve, prenosili običaje, znanje i vrijednosti iz zemalja "sa druge strane svijeta". Razdoblje 13. stoljeća predstavljeno je kao doba nezadrživog uspona talijanskih državnica Genove i Mletaka čiji će trgovački emporiji postupno

obuhvatiti prostore od Flandrije do Sirije. Razmatraju se, nadalje, nemale tehničke (nautičke) poboljšice i otkrića (zemljovidni, portolani), ukazuje na važnost gradnje velikih trgovačkih brodova (koka) za sveobuhvatan napredak pomorske trgovine diljem Europe te opisuje tijek putovanja trgovačkih konvoja (na primjeru mletačkih ruta prema Flandriji i južnoj Engleskoj). Osim dobro poznatih i reprezentativnih primjera o usponu talijanskoga pomorstva i trgovine, Mollar se bavi i stanjem u drugim europskim regijama (engleski gradovi, Burgundija, Bretonija, Baskija i dr.). Doba 15. i 16. stoljeća vrijeme je kada "more pripada svima", a među vodeće trgovačke sile onovremene Europe autor svrstava i primjer dubrovačke trgovačke ekspanzije. Gradovi i luke postaju multietnička i multikulturalna sjecišta pripadnika najrazličitijeg podrijetla i društvenog staleža (primjer postojanja dobro ustrojenih stranih zajednica u Mlecima), a sve izraženija i brža razmjena tehničkih poboljšica omogućuje laku dostupnost u najudaljenije dijelove kontinenta. Izrađuju se precizniji zemljovidni, izum kompasa unosi revoluciju u nautiku, grade se masivni i većim brzinama prilagođeni brodovi, pišu prvi traktati o nautici i pomorstvu te stvaraju svi potrebni preduvjeti za skora velika geografska otkrića i iskorak u novo doba europske povijesti. Posljednje poglavlje prve cjeline zahvaća povijest europskog pomorstva i života naroda Europe s morem od vremena otkrića Novoga svijeta do najnovijeg vremena. Premještanje trgovačkih putova prema Oceanu i postupno opadanje značaja Jadrana i Sredozemlja, stvaranje prekooceanskih kolonija kao izvora višestoljetnog bogaćenja i gospodarskog napretka zapadnoeuropskih zemalja, suparništva i ratovi, jačanje nacionalnih ratnih mornarica i usmjerenje vanjskopolitičkih smjernica pojedinih država u svrhu ovladavanja (pravno i vojnom silom) morima, samo su mali dio brojnih pitanja koja se nude iščitavanjem autorovih redaka. Najnovije doba, poučeni primjerima velikih svjetskih ratova i klasičnim primjerima pomorskih bitaka, samo nam posvjedočuje kako je vječni spor u svezi *mare clausum* ili *mare liberum* i danas sastavni dio vanjskopolitičkih strategija velikih i malih naroda i država Europe.

Drugi dio knjige (*L'Europa e il mare nella societ. ... umana*, 191-336) prati odnos europskog čovjeka prema moru kroz vjekove i istražuje ulogu mora u svakodnevju maritimnih država i naroda. U prvom poglavlju druge cjeline autor prati gospodarsko iskorištavanje najvažnijih resursa mora (sol, riba) u sredozemnim i baltičkim regijama, tehničke inovacije kroz stoljeća, važnost pojedinih marikultura u općem gospodarskom razvoju država te ukazuje na socijalni status nosioca tih vidova proizvodnje (ribari, radnici u solanama). Uspoređujući život ljudi koji žive na moru i od mora (*gente di mare*) na širokom prostoru od Sredozemlja do sjevernog mora, Mollat pronalazi brojne sličnosti u njihovom svakodnevju i naglašava izraženu međusobnu solidarnost (nužnu za opstanak u tegotnim uvjetima življenja). Pomorske havarije, osiguranja i ustanove za pomoć i zbrinjavanje isluženih ili stradalih pomoraca i njihovih obitelji, zavjetovanja svecima zaštitnicima (*ex voto*), pomorske bratovštine i uska povezanost s nekim vjerskim kultovima i običajima teme su kojima autor obrađuje neke od bitnih sastavnica iz svakodnevja ljudi sa mora. U idućim poglavljima autor se bavi piratstvom i gusarstvom na morima, pobunama na brodovima (Bounty), sastavima brodskih posada (često nacionalno mješovite), prikazima mora, obala i otoka na zemljovidima (povijest "slike o moru i ljudima s mora") te sustavima osiguranja plovidbe (tehnički napredak kroz stoljeća: svjetionici, signalizacija, luke, kanali). U završnim poglavljima tema istraživanja je more u europskoj književnosti, likovnim umjetnostima i glazbi (od ranosrednjovjekovnih legendi i mitova do suvremenih umjetničkih ostvarenja inspiriranih morem) te uloga mora u najširim segmentima društvenog života (moda, turizam, sportovi na moru) europskog čovjeka modernoga vremena.

More je, kako autor u zaključku naglašava, jedna od ključnih konstanti povijesti europskoga

kontinenta. More je vjekovima spajalo i razdvajalo narode i države, donosilo ratove i osvajanja, prenosilo ideje i napredne misli. Veza s morem, poglavito višestoljetno gospodstvo morem, ključ je razumijevanja državnog i gospodarskog uspjeha malih talijanskih državica-gradova poput Genove i Mletaka. More je i danas, ne manje nego tijekom prošlih vjekova, temeljna strateška odrednica nacionalnih velesila, ali i "medij" za stvaranje europskoga zajedništva kao zaloga za bolju budućnost.

Knjiga francuskog proučavatelja povijesti mora i ljudi s mora Michela Mollata zasigurno ne može (niti je to i autorova namjera) odgovoriti na pregršt pitanja koja nudi iščitavanje prošlosti europskih mora. Nastojanje da se, ne odstupajući od temeljnih znanstvenih načela, popularnijim stilom dostupnim naširem čitateljstvu, predstavi povijesni tijek odnosa i nerazdvojnost Europe i europskog čovjeka s morem, pothvat je koji zaslužuje uvrštavanje u red onih djela koja svojim naslovima i sadržajem upućuju na jedinstvenost, komplementarnost i zajedničku budućnost naroda staroga kontinenta.

Lovorka Čoralić

Ante Škegrić, *Uskoplje*, Uskoplje 1996., 256 str.

Knjiga *Uskoplje na Vrbasu od prapovijesti do kraja austro-ugarske uprave*, dr. Ante Škegre, tiskana u nakladi "Hrvatske uzdanice" iz Uskoplja, nije ona vrst znanstvenog djela koje će sadržajem u znanstvenim krugovima izazvati velike rasprave. Dapače, djela te vrste počesto su osuđena na marginaliziranje zbog svoje tobožnje regionalnosti.

Takva djela ne mijenjaju postojeće kronologije, ne dovode u pitanje datacije raznoraznih pisanih spomenika ili umjetničkih djela, ne dovode u sumnju ranije postavljene teorije itd., pa, na žalost, vrlo često budu nepravedno omalovažavana od onih koji se bave upravo spomenutim temama.

No, i jedna i druga grana historiografije ima svoju težinu i svoje mjesto. Jedna preko školovanih znanstvenika svojom stručnošću pokušava dati kvalitetnije okvire za sagledavanje prošlosti, a druga pokušava u laika proširiti zanimanje za povijest, olakšavajući mu čitanje i razumijevanje eliminiranjem suvišnih i/ili kompliciranih znanstvenih termina, stavova i sukoba.

I u tome, u tom nastojanju edukacije širih sloja pučanstva leži sva plemenitost ovakvih i sličnih djela.

Knjiga dr. Škegre izišla je u vrijeme kada su se, kao posljedica hrvatsko-muslimanskog sukoba, u srednjoj Bosni, već ocrtale nove granice u kojima za srednjobosanske Hrvate nije bilo mjesta. Ona je podsjetnik na povijest, na hrvatsku povijest toga kraja, povijest koju bi mnogi danas željeli zaboraviti kad bi je samo mogli istrgnuti iz narodne svijesti.

A to koliko je bitna i duboka uloga povijesti u životu jednog naroda, možda je najljepše od svih opisao Milan Kundera u *Knjizi smijeha i zaborava* kad je izrekao ovo: "Ljudi koji nemaju prošlosti ljudi su bez imena. Narodi se likvidiraju tako da im se najprije oduzme sjećanje; unište im se knjige, obrazovanje, historija. Netko drugi napiše im druge knjige, da im drugo obrazovanje i izmisli drugu historiju. I narod onda počne zaboravljati što je bio i što je sada a svijet oko nje-

ga to zaboravi još mnogo brže." Vjerujem da je tom mišlju bio vođen i sam autor pri pisanju ovog djela.

U prvom poglavlju svoje knjige dr. Škegro upoznaje čitaoca s osnovnim elementima, npr. s etimologijom imena Uskoplje, koje "u biti predstavlja izduženo usko polje pa mu odatle i ime", navodeći izvore u kojima nalazimo spomen ovoga kraja od prvih dana pa do danas.

Zatim opisuje zemljopisna obilježja područja, njegov reljef i brojna prirodna bogatstva (bogata rudišta bakra, željeza, srebra, žive, velika šumska bogatstva, pogodnost područja za uzgoj žitarica, te šarolik životinjski rezervat itd.)

Na kraju poglavlja opisuje glavna naselja područja - od pretpovijesnog Podu u Čipuljiću kod Bugojna, preko antičke Bistue Vetus, pa do srednjovjekovnog i novovjekovnog Gornjeg i Donjeg Vakufa, te Bugojna.

Drugo poglavlje, posvećeno pretpovijesti uskopalskog kraja, počinje od bakrenog doba, iz kojega su se očuvali ostaci naselja u Podu u Čipuljiću kod Bugojna. Život se toga naselja ugasio u sumrak eneolita, a ponovno se nastavio u brončano doba, o. 2.000 g. pr. Kr.

Tijekom XI. st. pr. Kr. prostor Bosne i Hercegovine je zahvatio drugi val tzv. velike egejske seobe, iz koje je izronila srednjobosanska kulturna grupa, čija su mlada naselja utemeljena krajem II tisućljeća pr. Kr. I na kraju, u osvit antike na području gornjeg Vrbasa, s gornjim tokom rijeke Bosne i porječjem Lašve, nailazimo na plemenski savez Dezitijata, etničku grupu koja će ubrzo nestati, utopivši se u plimi romanizacije.

U trećem poglavlju autor je opisao razdoblje antike u dvije cjeline. Jedna cjelina obrađuje civilizacijski krug staroga Rima, a druga ranokršćansku baštinu toga kraja.

Utjecaj Rima i život tog perioda bili su vrlo aktivni, što se moglo i očekivati s obzirom na brojna bogatstva koja pruža taj kraj i revnost kojom su Rimljani ta bogatstva koristili. To nam konkretno pokazuju ostaci rimaskih cesta, te stambenih i rudarskih naselja kojima uskopalsko područje obiluje, počevši od Ad matricem, rimskih naselja u Volarima, Mehurištima, na Reževinama u južnom Uskoplju, pa do Crkvine u Čipuljiću (tj. municipium Bistuensium), naselja na Grudinama, na Gomilama u Veseloj itd. u srednjem i sjevernom Uskoplju.

Na nesmetan i neprekinut nastavak života toga područja u kasnijem razdoblju ukazuje nam i materijalna ranokršćanska baština Uskoplja, jer su se očuvali ostaci mnogih bazilika kao npr. u Gromilama u Čipuljiću, na Gradini u Vilešima, u Oborcima kod Donjeg Vakufa, u Crkvištu Novom Selu u D. Vakufa itd., ali i pisani izvori, koji spominju bistuenskog biskupa koji sudjeluje u radu salonitanskih provincijalnih sinoda 530. i 533. godine kako nam to svjedoče očuvani akti tih sabora.

U poglavlju koje obrađuje razdoblje srednjega vijeka autor se, nakon uvoda u opće prilike tog vremena, od pada Rimskog Carstva i seobe naroda, preko života hrvatske i bosanske države, sve do pada Bosne pod Turke, okrenuo posebnostima toga kraja. Tako se pozabavio poviješću utvrđenih naselja i utvrda Uskoplja od kojih su tri bila veća utvrđena naselja (Vesela Straža, Biograd, Susid), a četiri su bile utvrde za nadzor nad komunikacijama (Sutina, Kaštel, Gornji i Donji Novi). Opisuje i socijalnu i etničku strukturu žiteljstva Uskoplja, te problematiku groblja na području Bugojna, južnog Uskoplja, Donjeg Vakufa. Pri kraju dao je osvrt i na srednjovjekovne sakralne spomenike tog razdoblja, te nijeme svjedoke katoličanstva uskopalskog kraja - predromaničku crkvu s Grudina u Čipuljiću kod Bugojna, crkvu na Glaviu pod Goricom u Sultanovićima (Bugojno), a i lokalitete na Kosi u Oborcima te na Crkvicu u Privoru, koji čuvaju uspomenu o katoličkim crkvama koje su se tu nalazile.

Slijedeći kronološki red autor je u idućem poglavlju obradio povijest Uskoplja u doba osmanlij-

ske vladavine, predstavivši sve tri civilizacijske komponente koje su se ukrštale na tom području.

Islamski civilizacijski krug predstavljen je svojim feudalnim obiteljima (Mihaloglua, Malkoča, Sulejmanpašića, Rustempašića, Miralema, Ibrahimpašića, Mazhara), gradskim naseljima (Prusca, Donjeg i Gornjeg Vakufa), trgovima i sajmištima, kulama i čardacima, sahat-kulama i hamamima, hanovima i karavansarajima koji su se smjestili na uskopaljskom području.

Začetka života pravoslavnog elementa na području Uskoplja poklapa se s dolaskom Vlaha. Njihovi su potomci, kako to autor tvrdi, većina srpskog pučanstva i dio muslimana, a zapravo su neslavenski stočarsko-nomadski entitet koji je u Uskoplje prvotno dospio početkom XVI. st. u svojstvu pomoćnih osmanlijskih jedinica. Drugi veći val Vlaha zapljusnuo je Uskoplje u vrijeme osmanlijskih nasrtaja na jajačku banovinu i u vrijeme njezina pada 1528.

Život treće civilizacijske komponente, one katoličke, prikazan je temeljem etničke slike pučanstva Uskoplja u XVI. st., kao i opisom životom katolika Uskoplja u XVII-XVIII. st., što je popraćeno prikazom organizacije crkvenog života s nizom vizitacijskih izvješća o župi Skoplje u XVIII. st. (iz 1737., 1744., 1762., 1769. itd.).

U zadnjem poglavlju knjige donosi se povijest Uskoplja u doba austro-ugarske uprave, a prikazuju se gospodarske, političke, kulturno-prosvjetne i crkvene prilike.

Izuzetno zanimljiva u ovom poglavlju jest tema "Bugojno-središte Uskoplja". Naime, 1880. u Bugojno je iz Donjeg Vakufa preneseno središte kotara, te su za austro-ugarske uprave u njemu provedena četiri popisa stanovništva - 1879., 1885., 1895. i 1910. godine. Ti popisi nedvojbeno pokazuju (i dokazuju) hrvatska obilježja tog grada, u kojem su Hrvati krajem XIX. i poč. XX. st. činili najbrojniju etničku grupu sa 51,1% sveukupnog žiteljstva 1895. godine, te 45,5% žitelja 1910. godine.

Na kraju, u prilogu objavljen je niz zanimljivih priloga, i to od rimskih novaca nađenih na području Uskoplja, tabelarnog pregleda stećaka toga područja, preko pregleda hrvatskih srednjovjekovnih rodova i hrvatskih rodova u Uskoplju u osmanlijsko doba, pa do statističke slike katoličkog puka u osmanlijskom i austro-ugarskom razdoblju, te popisa bugojanskih poduzeća od 1883.-1918.

Ante Birin

Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, 16., Zagreb, 1998., str. 184.

U uvodnom dijelu 16. broja *Zbornika* Ante Gulin izložio je kratki historijat Odsjeka, što je povezano uz 50. obljetnicu utemeljenja Odsjeka (1948.-1998.). A. Gulin predstavio je i nove edicije pokrenute unutar Odsjeka. Naglasio je prvenstvenu ulogu djelatnika Odsjeka u proučavanju povijesne metrologije te istaknuo njihovu važnu ulogu u održavanju tečaja iz pomoćnih povijesnih znanosti. Također je istaknuo i niz drugih znanstvenih dostignuća djelatnika Odsjeka. U prilogu su navedena imena svih djelatnika od osnutka Historijskog instituta do 1963. god. te Zavoda za povijesne znanosti do 1998. godine. Autor također ističe novije rezultate pri-

ključljana diplomatske i druge raznovrsne arhivske građe te njihovo prikazivanje u brojnim radovima, studijama i prilogama djelatnika Zavoda i vanjskih suradnika. A. Gulin se na kraju zahvalio svim prethodnicima za njihov dragocjeni doprinos kojim su Odsjeku osigurali sigurnu znanstvenu budućnost.

Prvi rad, "Srednjovjekovna javna djelatnost i pečati Srijemskog kaptola sv. Stjepana de Kw i sv. Ireneja kod Mitrovice" (str. 13.-42.), napisao je A. Gulin. Članak je podijeljen u dva poglavlja: 1. Kaptol sv. Stjepana de Kw, 2. Kaptol sv. Ireneja kod Mitrovice. Uz prikladne ilustracije izvornih pečata, u svakom poglavlju izloženo je utemeljenje, ustroj te javna djelatnost svakog kaptola od njihova osnutka u XIII. stoljeću do XVI. stoljeća. U zadnjim potpoglavljima razmatraju se kaptolski pečati kao potvrda vjerodostojnosti mjesta.

Zoran Ladić napisao je rad "Odjek pada tvrđave Accon 1291. g. u Hrvatskoj (o križarskoj vojni kao vidu hodočašća)" (str. 43.-56.). Autor stavlja težište izlaganja na istraživanje vjerskog odjeka pada zadnje kršćanske tvrđave, Accon, u Svetoj zemlji, u širim slojevima hrvatskog društva da bi nadopunio tradicionalni politički pristup križarskim ratovima u Hrvatskoj. U prvom poglavlju, autor razmatra prijelaz pojma hodočasnik (*peregrinus*) k pojmu idealnog križarskog vojnika (prvobitno zvanog *miles*, te zatim *miles Christi*) koji se tijekom stoljeća poistovjetio s nazivom *peregrinus*. Obecanjima oprosta grijeha pape su, od Urbana II. do Nikole IV., uspijevali poticati na križarske vojne za oslobađanje Svete Zemlje. Templari i Ivanovci neuspješno su se borili protiv egipatskog sultana u obrani Accona i tvrđava je pala. Zbog svoje nedjelotvornosti u obrani Svete Zemlje, ta su dva reda ujedinjena. U drugom dijelu, autor nas prvo upoznae s raznim načinima kojima su hrvatski kršćani mogli biti upoznati s idejom križarske vojne protiv Islama i protiv bosanskih krstjana. Vijesti iz Palestine i Sirije brzo su se širile putem izvješća trgovaca i mnogobrojnih hodočasnika kao nosilaca ideja, dojmova i informacija. Pape također pozivaju hrvatsku crkvenu hijerarhiju (prvenstveno franjevce) na propovijedanje među nižim slojevima društva dalmatinskih komuna o vrijednostima križarske vojne neposredno nakon pada Accona. U drugom dijelu poglavlja analizirane su oporuke građana Zadra i Dubrovnika kao dokazni materijal o prihvaćanju ideje križarske vojne. To se izražavalo legatima u novcu za obranu Svete Zemlje tijekom devedesetih godina XIII. stoljeća. Propaganda je bila najuspješnija u Dubrovniku, no svugdje u Dalmaciji svi slojevi društva aktivno su podržavali križarske vojne.

Pál Engel napisao je rad "Neki problemi bosansko-ugarskih odnosa" (str. 57.-72.). Autor iznosi jedan kronološki presjek ugarsko-bosanskih odnosa od druge polovice XIV. do početka XV. stoljeća na temelju analize diplomatskih izvora. U uvodnom dijelu donosi se pregled historiografskog (ne)interesa za proučavanje ugarskog zanimanja za susjednu Bosnu. Članak je podijeljen u četiri dijela, u kojima se razmatraju bosanski dužnosnici i pojedinci u Mađarskoj, osvajanje zapadne Bosne od kralja Ludovika I. sredinom XIV. stoljeća, ugarska pomoć Tvrtku 1366.-1367. godine, te ugarski posjedi južno od Save u vrijeme kralja Žigmunda. Uz kronološko razmatranje vojnih ugarskih pohoda u Bosnu, autor analizira smisao pojma *honor* i njegovo praktično značenje kao titule dane hrvatskim i bosanskim plemićima posjednicima u ugarskim zemljama.

"Hrvatski plemićki rod i običajno pravo" (str. 73-117.) naslov je rada Damira Karbića. U uvodnom dijelu autor navodi da u srednoj Europi da plemići obuhvaćaju do 10% od cjelokupnog stanovništva, dakle više nego na Zapadu. Glavna obiteljska plemićka struktura jest rod na temelju podrijetla zajedničkih predaka sa zajedničkim posjedovanjem imovine i zajedničkim životom. U tri poglavlja razmatraju se termini korišteni za naziv roda, odraz strukture roda u običajnom pravu te strukturu imovine roda. Unutar poglavlja u kojem razmatra odraz strukture

roda u običajnom pravu, autor naglašava ulogu pojedinih članova obitelji s obzirom na ova područja: zajedničke dužnosti članova roda, očinska vlast i njezina ograničenja, uloga žene, položaj djece i odnosi među braćom te položaj roda u širim teritorijalnim jedinicama. Na koncu autor zaključuje da postoje brojne sličnosti strukture hrvatskih plemićkih rodova s mađarskim (pri tome se osobito služi analizama Erika Fügedija). No, analize obaju tipova radova nameću razna pitanja, poput pravne vjerodostojnosti rodovskih sustava, a na koje se vrlo rijetko nailazi u izvorima.

Aleksandra Kolarić napisala je rad "Juraj Utješenović i njegovo doba" (str. 119.-133.). Autorica najprije iznosi političke prilike u Ugarsko-hrvatskom kraljevstvu u prvoj polovici XVI. stoljeća. Rad je podijeljen na sljedeća poglavlja: Ugarsko-hrvatsko kraljevstvo prije Mohačke bitke i Mohačka bitka; Juraj Utješenović prije stupanja u Zapoljinu službu; Stvaranje Habsburške Monarhije; Od Mohačke bitke do Jurjeva stupanja u Zapoljinu službu; Od Jurjeva dolaska Zapolji do Velikovaradinskog ugovora; Od Velikovaradinskog ugovora do Jurjeve smrti. Unutar toga kronološkog razdoblja, omeđenog građanskim ratom za ugarsko prijestolje, autorica ukazuje na veliku ulogu koju je odigrao Juraj Utješenović u Ugarskoj povijesti kao redovnik, vojnik, političar, svećenik i kardinal. Bio je glavni podržavalac pomirenja između Ivana Zapolje i Ferdinanda Habsburškog te je uspio očuvati samostalnost Erdelja, unatoč turskim osvajanjima i 150 godina vladanja Turaka nad Ugarskom. Iako se Utješenović zalagao za izbor Ferdinanda za ugarskog kralja, Ferdinand ga je dao ubiti 1551. godine zbog sumnje o izdaji, a istodobno je i Erdelj postao turska vazalna država.

Tomislav Markus objelodanio je rad "Osamnaest pisama iz korespondencije Jelačić-Lentulaj 1848. godine" (str. 135.-156.). U ožujku 1848. na cijelom teritoriju Habsburške Monarhije došlo je do pobune protiv birokratskog i centralističkog sustava Metternichove vlade. Posvuda su buknuili nacionalni pokreti za neovisnost. Suprotno tim kretanjima Sabor Hrvatske na zasjedanju u lipnju 1848. god. zalagao se za očuvanje Monarhije. Unutar ovog političkog konteksta autor donosi prijepise osamnaest pisama iz korespondencije bana Jelačića i velikog župana Varaždinske županije Mirka Lentulaja, koji je bio postavljen za banskog namjesnika. Obojica su bili zagovornici politike austroslavizma. Njihova pisma svjedoče o značajnim političkim, društvenim i vojnim problemima s kojima se sjeverna Hrvatska suočila tijekom jeseni 1848. te prikazuju tadašnje ciljeve hrvatske nacionalne politike.

Na kraju *Zbornika* Zoran Ladić prikazao je knjigu Miroslava Kurelca "Ivan Lučić, Lucius, otac hrvatske historiografije", Školska knjiga, Zagreb, 1994. (str. 157.-164.), te dva časopisa: *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu*, 26., Zagreb, 1993. (str. 165.-171.) i 27., *U spomen Josipu Lučiću*, Zagreb, 1994. (str. 173.-178.). Josip Barbarić napisao je *In memoriam* u spomen na Josipa Turčinovića (1933.-1990.) (str. 179.-182.).

Sabine Florence Fabijanec